

พระประวัติลูกเล่า

๑๒๓.๒๕๑๓
๑๒๒๗๒

พณพิศมัย ๗๗๗, ม.ล. หลับ

พร. ประสิทธิ์กุลเล่า

ด้วยอภินันทนาการ

จาก พธ.๗๗๗ ๗๗๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หอสมุดแห่งชาติ
๒๕๓๕
๒๕๓๕

อิสริยยลาภดินทร
สยามพิชิตินทรวโรปการ
มโหฬารรัฐประศาสน์
ปียมหาราชวรานุศิษฎ์
ไพศาลราชกฤตยการ
โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล
คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปัญญา
ราชบัณฑิตยสถานนิติธรรม
สมรรถ
ศึกษาวิวัฒนาการ
ขั้นตติยตรัสสุจริตธาดา
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย
พุทธาภิไทรสรณาทร
พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารถ
บพิตร ฯ

ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสริยยลาภ ทรงพระ
อุปการะพระเจ้าแผ่นดินสยามรัฐ
ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร
สมเด็จพระปียมหาราชเจ้าทรงอบรมสั่ง-
สอน

ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล ทรง
รอบรู้ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์
ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉานในภาษา
แลปฏิภาณวาจาได้ตอบ

ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตยสภา
สามารถในนิติธรรม
ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระวาจา
เป็นที่รัก

ทรงดำรงไว้ซึ่งขันติสัจจะแลสุจริตทั้ง ๓
ประการ

พระปรีชาญาณบริสุทธิ์ดุจรัตนหีมา ทั้งพระ-
อัธยาศัยก็ซื่อตรง

ทรงมั่นคงในพระไตรสรณามีพระพุทธเจ้า
เป็นต้น

ทรงเป็นบพิตร ธรรมิกนารถ ประดับด้วย
พระคุณาภรณ์พิเศษทั้งหลายนี้ ฯ

เจ้าคุณพระเทพโมลี
วัดเทพศิรินทราวาส แปล

หอสมุดแห่งชาติ
จันทบุรี

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๙๒.

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๙๒๓. ๒๕๙๓

๑ ๒๒๗ W

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐ ๓๓ ๕ ๒๕๐๓ ๗.

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

๒๐๒๕ ๙.๕ ๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

และ

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล

ที่หน้าถ้ำเขาปี่นา บัณฑิต

เมื่อเสด็จสำรวจทางรถไฟสายใต้ ในพ.ศ. ๒๔๔๕

คำนำ

วิทยุรักษาดินแดนมีความประสงค์จะได้พระประวัติ
แต่ได้ไปอ่านทางวิทยุอาทิตย์ละคร จึงมาขอให้ข้าพเจ้า
เขียนให้เป็นตอนๆ ว่าได้ทรงทำการงานด้วยทรงมีคตธรรม
อย่างไร เพราะผู้ที่ได้ไปใช้ห้องดำรงได้ประโยชน์แล้ว
อยากกรเรื่องพระองค์ท่านมากชน

ข้าพเจ้ายินดีที่ได้มีโอกาสเล่าเรื่องพ่อ เพราะอย่าง
น้อยๆ ก็ทำให้คลายความระลึกลงได้ชั่วครู่ชวยาม ข้าพ-
เจ้าหวังว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาดีไม่มากนัก
เมื่อได้เขียนให้แก่วิทยุรักษาดินแดนแล้ว ก็นึกได้ว่านับเป็น
ข้อซึ่งเป็นเกียรติยศของพระองค์ท่าน ถ้าได้คงอยู่ก็จะทรง
มีพระชนมถึง ๘ รอบ คือ ๘๖ ปี ข้าพเจ้าจึงเลยถือโอกาส
พิมพ์พระประวัติลูกหลานชนแฉกในงานปีวันสิ้นพระชนม์ด้วย
หวังว่าท่านผู้อ่านคงจะอนุโมทนาและถวายพระกุศลทั่วกัน.

พูนพิศมัย

พ.ศ. ๒๕๐๑

พิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานฉลองพระชนมายุครบ ๓๐๐ ปี

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๕

๔๒๑
พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร

สัณเฑาะกรรมพระยาตำรากราชานุภาพ

สัณเฑาะพระเจ้านบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำรากราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นพระมารดา ประสูติในพระบรมมหาราชวังหลวง เมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่ตำหนักใกล้ทางประตูนงคฤดา เมื่อประสูติแล้วมีพระราชพิธีสมโภช ๓ วัน และสมโภชเดือนตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงในงานพิธีและพระราชทานพระนามว่า - ดิศวรกุมาร และพระราชทานกาทองคำได้น้ำด้วย ๑ ใบ เป็นของพระราชทานสมโภชเดือน พระองค์ท่านทรงเล้าว่า ได้ทรงตั้งตนทรงพระอักษร ก.ข. กับคุณแต่ง ข้าราชการฝ่ายในแต่พระชันษาได้ ๓ ขวบ เวลาเช้ามีคนเชิญสมุดเรียนได้พานเดินนำเสด็จไปยังเรือนคุณแต่ง ทรงเรียน ก.ข. และสระราว ๑-๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับมาแต่งพระองค์ขึ้นไปเฝ้าพระราชบิดากับเจ้าจอมมารดาในเวลาด้วย ถ้าเจ้าจอม-

มารดาเพียงเจ็บ คุณย่าเป็นผู้หนึ่งด่าวกเป็นบุตรเครืองแทน
 วนหนึ่งเสด็จพ่อทรงตามเข้าไปยืนเกาะโต๊ะเสวยซึ่งตั้งขนาด
 พระเคี้ยวในเวลานั้น พระราชบิดาทรงดูพระเคี้ยวแล้ว
 ตรัสกับคุณย่าว่า—“ลูกคนนี้จะเป็นที่พึ่งของตัวเองได้ต่อไป”
 คุณย่าท่านเล่าว่า เมื่อเสด็จพ่อยังเสวยนมอยู่นั้น ทูล
 กระหม่อมป้ทรงดองเอานวพระหัตถ์ใส่ในพระโอษฐ์แทน
 นม แต่เสด็จพ่อไม่ทรงติดกอดบหยุดหนึ่งเลยเฉย ๆ จึงตรัสว่า
 —“ลูกคนนั้นฉลาด”

เมื่อทรงพระอักษรถึงฉัศมศกได้แล้วก็ทรงย้ายครุไป
 เรียนกับคุณป้า ราชินิกุล บุนนาค และเรียนอ่านหนังสือ
 เดิม ๆ มเรื่องรามเกียรติ์ อเหินา เป็นต้น ในสมัยนั้น
 เรียกว่า—ชนชั้นมด พระชันษา ๔-๕ ปีก็ได้ตามเสด็จออก
 อยู่เสมอ และได้ทรงเชิญพระแสงหนู (องค์เล็ก) ตาม
 เสด็จด้วย เสด็จพ่อทรงเล่าว่า—เวลานั้นรถม้ามาเข้ามา
 ใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด
 ทรงขบรถชนิดที่เรียกว่า Dog Cart เองเสมอ และพระ-
 ราชโอรสธิดาเล็ก ๆ ก็ตามเสด็จด้วย เสด็จพ่อประทับใน

ระหว่างพระบาท ทรงจำได้ว่าด้ายบังเหียนถูกพระเคี้ยว
 เรื่อยไป วันหนึ่งคานรถหักตกลงมาจากรถกั้นทุกพระองค์
 ทดกระหม่อมปูทรงเป็นห่วงตรัสแต่ว่า — “ดู ๆ เป็นยังงี้
 เจ็บไหมลูก?” อย่างเดียว เวลากลางพระราชยานเล็ดจพ้อ
 ประทับข้างพระบาทคู่กับเล็ดจลง กรมพระดมมตอมรพันธุ์
 และครึ่งหนึ่งเล็ดจพระราชดำเนินไปในงานฉลองวัดหงษ์
 กลับมา เล็ดจพ้อวงพระบรรทมตกลงมาจากพระราชยาน
 หนึ่ง พวกราชการอ้อมกลับขึ้นไปในระหว่างทาง ใน
 เวลาเล็ดจออกที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (ในสวนศิลาชัย)
 วันหนึ่ง พระราชบิดาทรงตรัสใช้ให้ไปหยิบขวดหยกใน
 เครื่องพระตำหนักในห้องพระบรรทมมาถวาย เพราะ
 จะพระราชทานให้พวกขุนนางดู เล็ดจพ้อทรงเลี้ยว—รู้สึก
 กลัวเป็นที่สุดที่จะต้องขึ้นไปบนพระที่นั่งที่ประทับพระองค์
 เดียว แต่แข็งพระทัยกล้านขึ้นไปบนพระแท่นดัดแล้วหยิบ
 ขวดนั้นมาถวายได้ถูก ได้รับการชมเชยจากผู้ใหญ่เป็นอัน
 มากในคราวนั้น ฉลาดใช้ได้เรื่องได้ราว ในตอนปลาย
 รัชกาลที่ ๔ ก็ได้ตามเล็ดจไปหว่ากอดด้วย และกลับมา
 ประชวรเป็นไข้ป่าพร้อมกับคุณย่าเหมือนกัน แต่หายทัน

ขึ้นไปตรงหน้าพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว พระชันษาได้ ๖ เข้า ๗ ปี ทรงเล่าวาทรงจำได้ดีว่า
ได้ขึ้นไปทรงพระกรรแสง ที่เลาแมนเป็นเรื่องที่ได้จดพอ
ทรงจำเรื่องราวในรัชกาลที่ ๔ ได้เพียงไร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้ง
สวรรคตแล้ว สมเด็จพระยาครุฑวิมล (ช่วง บุนนาค)
เป็นผู้สำเร็จราชการ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระชนมพรรษาเพียง ๓๖ ปีเท่านั้น
พวกสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกในต่าง ๆ เป็นผู้เข้า
ควบคุมดูแลงานในพระราชฐานในตำแหน่งเจ้าคุณพนักงาน
พวกขุนยาต่าง ๆ เรียกว่าหมดบุญ กลับไปอยู่เรือนกับ
เจ้านายเล็ก ๆ ต่างคนต่างทำขนมขายบ้าง ทำการช่าง
ต่าง ๆ ขายบ้างอยู่เงียบ ๆ ส่วนพระราชโอรสธิดา ทรง
เลาว่าเรียนหนังสือแล้วจนเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาดูด้วยทุกวัน เฝ้าแล้วก็เที่ยวเตร่ไป
ตามความพอใจ โดยมากก็ไปอยู่ในวัดพระแก้วดูเขาซ่อม
แซมวัดจนสมเด็จพระยากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรง

ช่วยท่านอาจารย์แดง (พระภิกษุ) เขียนรูปรามเกียรติ์ตาม
 พระระเบียงได้ เสด็จพอนนเมือทรงเรียนจนทรงอ่านภาษา
 ไทยได้ดัดแล้ว พระชนษา ๘ ปีก็เสด็จออกไปเรียนอักษรขอม
 กับพวกกรมพระอาลักษณ์ ที่กรุงศรีอยุธยาอยู่กรมพระที่นั่ง
 อมรินทร์วงจรรย์บดิน ส่วนเวลาว่างก็เที่ยวตามรอบวง
 ทอดพระเนตรวัดพระแก้ว ทอดพระเนตรพสกนิกรอยู่กัน
 อย่างไร มีพวกพระพลอยผู้ชายตามเสด็จดูเล่นจนถึงเวลา
 ก็เสด็จกลับเขาวัง เสด็จพอทรงเล้าว่า—คุณย่าไม่เคยตาม
 พระทัยเลย ค้างงัดเดิดขาดนัยคอบคอดไม่ได้ ถ้าผิดต้องรับ
 โดยความผิด มิฉะนั้นจะถูกลงโทษมาก เสด็จไปไหนมากต้องมา
 เล้าให้แม่ฟังว่าเห็นอะไร ทำอะไรบ้าง ทรงเล้าว่า—วันหนึ่ง
 ตามเสด็จออกไปข้างหน้า พบตามปากกาแก้วใส่น้ำสี ๆ
 ตกอยู่ตรงคนบันไดก็ทรงเก็บเอามาเพราะโปรดเสียเหลือ
 เกิน แต่พอถึงตำหนักคุณย่าก็ถามว่า—เอามาจากไหน ?
 ท่านก็ทรงบอกตามจริง แต่คุณย่าออกคำสั่งว่า—ให้กด
 เอาไปวางไว้ที่เดิมเดี๋ยวนี้ ทรงเล้าว่าเสียกายเป็นกำลัง
 แตกต่องเอากลับไป ส่วนการเสด็จกิด บรรทมกิด คุณย่า

๕
 เอยอย่างอุดมสมบูรณ์ไม่เคยอดอยาก เข้มงวดแต่ใน
 ๕ ๕
 เรื่องศีลธรรมและการงาน

๕
 ครนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
 ๕ ๕ ๕ ๕ ๕
 กลับจากเสด็จเยี่ยมประเทศอินเดียแล้ว ทรงจ้างครูอังกฤษ
 ๕ ๕
 คนหนึ่งชื่อ Mr. Francis George Peterson ให้มาสอน
 ๕
 ภาษาอังกฤษแก่เจ้านายพระองค์ชาย โปรดให้ทุกพระองค์
 ๕
 เลือกได้ว่าจะทรงเรียนภาษาไทยหรืออังกฤษ เสด็จพ่อทรง
 ๕ ๕ ๕
 เลือกเรียนภาษาอังกฤษเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี หนังสือที่
 ๕ ๕
 ทรงเรียนยังมีอยู่ในหอสมุดดำรงฯ ท่านทรงเก็บรักษา
 ๕
 ไว้เอง ทรงเล่าว่าทรงเป็นลูกศิษย์ที่ครุรัก ครูไปไหนก็
 ๕
 ชอบพาไปด้วย จนเข้าพระทัยและตรัสภาษาอังกฤษได้
 ๕ ๕ ๕ ๕ ๕
 ก่อนที่จะทรงอ่านออก จนหนึ่งครพาไปหาเพื่อนฝรั่งด้วยกัน
 ๕ ๕
 ที่ห้างมากวอน และเลยจะค้างอยู่ที่นั่น คุณย่าตกใจว่ายังไม่
 ๕
 เสด็จกลับ ให้คนออกเที่ยวตามหาได้พระองค์มาจนเวลา
 ๕
 ๒ ยามแล้ว เสด็จพ่อทรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ ๔ ปี ทรง
 ๕ ๕
 ถึงเล่ม & Forth Reader ก็ต้องออกจากโรงเรียนที่อยู่ตรง
 ๕
 ข้างประตูพิฆานไชยศรี เพราะถึงเวลาได้กัณฑ์และทรง

ผนวชเณรตามราชประเพณีเพื่อศึกษาการ พระพุทธศาสนา
ทรงผนวชทอดพระแก้วแดงเด็จไปประทับอยู่วัดบวร-
นิเวศ์ ๑ พรรษา ตามผนวชเณรเมื่อพระชันษาได้ ๑๕ ปี เป็น
อนจบการศึกษาชั้นแรกเพียงเท่านั้น ต่อไปจากนทรวงศ์ศึกษา
ด้วยพระองค์เองโดยอ่านและเขียนอยู่เด่มา ในคราวหน้า
จะได้เล่าถึงตอนทรงเข้ารับราชการต่อไป.

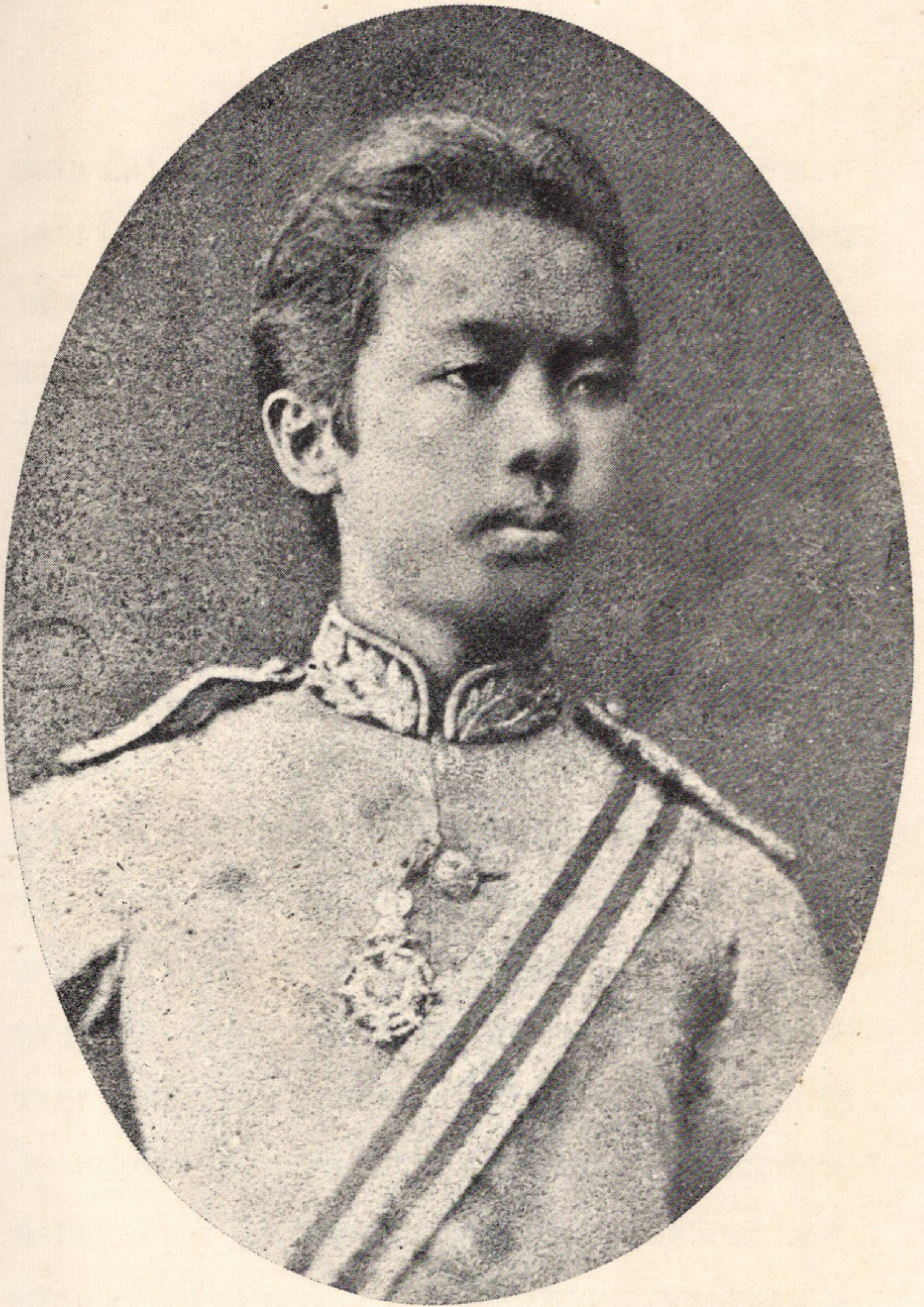
นักเรียนนายร้อยทหารบก พ.ศ. ๒๔๑๘
ตอนเสด็จเข้ารับราชการ

๘ ๖ ๖ ตอนเสด็จเข้าบรรพชา

เนื่องแต่โรงเรียนอยู่ตรงข้ามกับด้านหน้าวัดพระแก้ว
(ทางในพระบรมมหาราชวัง) อันเป็นที่หัดทหารทุกวัน
เสด็จพ่อได้ทอดพระเนตรเห็นอยู่เป็นนิตย์ จึงทำให้ทรงอยาก
เป็นทหาร เมื่อทรงขออนุญาตต่อคุณย่า ๆ ขอให้ทรงทำ
สัญญาก่อนว่า ๑. จะไม่เล่นผู้หญิง ๒. จะไม่ดื่มสุราเลย
เพราะทหารในเวดานั้นมีแต่คนเลว ๆ และเกะกะ เสด็จพ่อ
ตรัสเลื่อมว่าสัญญา ๒ ขอน ทำให้พ่อเป็นคนบริสุทธ์สะอาด
มาตลอดชีวิต เสด็จเข้าบรรพชาเป็นนักเรียนนายร้อย
เมื่อพระชันษา ๑๕ ปี อยู่ประจำกองที่พระระเบียงวัดพระแก้ว
ในบังคับบัญชานายร้อยเอกเจิม แสงชูโต คือเจ้าพระยา
สุรศักดิ์มนตรี ได้รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๖ บาท ทรงเล่าว่า—
บางวันร้อนจัดก็ชวนเพื่อนทหารไปนอนหน้าพระอุโบสถ
วัดพระแก้ว แต่พอตนเข้าชนกเหลอแต่พระองค์กลงอยู่กับ
พื้น ทงพระเชนยและผ้าคลุมบรรทมหายไ้หมด ทรงโยน
ไปนอน ๑ บก ได้เดือนชนเป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก
บังคับกองแถว ได้เงินเดือน ๆ ละ ๕๐ บาท ทรงเล่าถึง
เรื่องพวกทหารแถวต่าง ๆ หลายเรื่อง มีคนบ้าแต่บัด

อยุ่คนหนึ่ง (ข้าพเจ้าเดิมชื่อ) แต่แกชอบการพนัน วันหนึ่ง
 มงานหลวงจะต้องมเตรบรรเลง เมื่อมากันครบแล้วยัง
 ขาดแต่พ่อคนเตรคคนนั้น จึงให้เที่ยวตามตัวกันเอะอะ
 ดักครุจจึงได้รบเค้ษกระดาษเขียนมาว่า—ถ้าต้องการตัวให้
 เอาทางเก่งไปรบทพระระเบียงวัดโพธิ์ เพราะเดี่ยพนันเหลือ
 แต่ทางเก่งในศวเดียว อีกคนหนึ่งชออย่ ทรงเล้าว่าเป็นคน
 ที่ไม่มีคนตรอย่ในหัวเลย ให้ทดลองเล่นเครื่องต่าง ๆ ไม่ได้
 เลยสักสิ่ง แม่ให้เป็นคนทดลองกตผลจึงหวะ ถึงต้องกอด
 กลองไว้ไม่ให้ดัง ต้องเลิกให้เป็นคนเล่นดนตรี ข้าพเจ้าได้
 ทนรจกคนหนึ่งชอช่วงเป็นคนเป่าขลุ่ย เราไปคหนึ่งกนท
 โรงหนึ่งนางเลง ขากลับออกมาพบทหารคนหนึ่งกาดงเดิน
 เช่ ๆ พอหันมาเห็นเล่ดจพอกย่นศวตรงทำวณทยหัตถ์ เล่ดจ
 พ้อทรงหันไปทักว่า “ช่วง, เอ็งเม้ออกแล้วช” เขาตอบ
 เล่ดจเคิดขาดว่า— “แน่นอน” ท่านกทรงพระดร์วดแล้ว
 ผ่านไป ทำให้เรารัดกว่าความส่มพนธ์ในระหว่างนายกับ
 พลทหารนั้น แม่ห่างกนไปถึงเวลา ๓๐-๔๐ ปีแล้ว เขากยัง
 รัดกผูกพนกนคอย

เล่ดจพ้อทรงว่าทหารเตรวงอย่ ๒ ปี ก็ย้ายไปเป็นว่าท
 นายร้อยโทบังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เงิน

นายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก

พ.ศ. ๒๔๒๐

เดือน ๔๘ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๒๒ น ได้ทรงเป็นนายร้อยเอก
 และราชองครักษ์ประจำพระองค์ และว่ากรมครัวเข้าตน
 ได้เงินเดือนถึงเดือนละ ๘๐ บาท พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้ทรงเป็น
 นายพันตรีรบพระราชโองการ และว่ากรมกองแก้วจินดา
 (ปืนใหญ่) เงินเดือนชนเป็น ๑๒๐ บาท ต่อมาอีก ๔ ปีได้
 ทรงเป็นนายพันโทผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เงินเดือนชน
 ๒๔๐ บาท พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น
 ดำรงราชานุภาพ เมื่อพระชนษา ๒๒ ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ทรง
 เป็นนายพลตรี เงินเดือนชนถึง ๕๐๐ บาท เสด็จพอทรงตรัส
 อยู่เสมอว่าท่านทรงได้การรักษาระเบียบและรักษาความ
 สะอาดมาจากการเป็นทหารทรงถ้อพระองค์ว่าทรงเติบโต
 ชนมาทางทหารตั้งแต่เป็นนักเรียนนายร้อยจนเป็นนายพล
 แต่ถูกย้ายไปรับราชการทางแผนกอื่นแทนนี้ เนื่องแต่ได้
 ทรงจัดให้พวกทหารมหาดเล็กเรียนหนังสือ และขอพระ
 ราชทานพระตำหนักถวญกหลายจัดเป็นโรงเรียนชน จึง
 โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและกำกับ
 การธรรมการ มีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดีแต่ยังไม่ได้
 ประกาศเป็นกระทรวง เป็นแต่มีตำแหน่งหนึ่งประชุมใน
 เสนาบดีสภาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓

ทรงว่าการศึกษาและธรรมการ พ.ศ. ๒๔๓๒

ตอนทรงว่าการศึกษาและธรรมการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกโลกนาถ ทรงเอาพระทัย
ได้ในการศึกษาเป็นอันมากอยู่โดยปกติ เมื่อได้ทรงดำรง
ตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนสวนกุหลาบแล้วบางครั้งต้องทรง
สอนเอง เพราะในเวลานั้นครุฑหายากอยู่แล้ว ยังไม่มีใคร
เข้าใจคำว่าหลักสูตรอีกด้วย การสอบไล่ก็เพ่งม้วนใน
โรงเรียนเป็นครั้งแรก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ได้ทรงร่าง
ข้อสอบ ทรงสอบ และจัดทำประกาศนียบัตรตนเองทงนน
หนังสือที่ทรงจัดให้เรียนยังทรงมัดไว้ด้วยม้วนอยู่ในห่อสมุด
ดำรงฯ แล้ว ทรงเล่าว่าถ้าจะเอาเรื่องใดเข้าหลักสูตร จะ
ต้องให้ทดลองสอนเด็กเสียก่อน ถ้าเป็นผลดีจริงจะเอาไป
เข้ากระทรวง ณะนั้นทงพระราชทานจึงมีโรงเรียนเล็กๆ
ห้องเดียวอยู่หลังหนึ่ง และพวกลูกๆ ตั้งแต่ของพระองค์
ท่านและลูกคนในวัง ก็เป็นผู้สำหรับทดลองทงนน ทรงเล่า
ว่าครุฑมีต่าง ๆ บางคนสอนอย่างหนึ่ง บางคนสอนอย่างหนึ่ง
มีขุมนบัญญัติฯ คนหนึ่งสอน ก.ข. ค.น.ก. แม่เด็กจะเกเร
อย่างไรครุฑมีวิธีสอนจนอ่านได้และเร็วด้วย เมื่อได้

พ่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จไปจำพรรษาอยู่ทวัด
 นิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน เพราะเมื่อกาลงัดร่างวัดนั้น
 ได้เสด็จพ่อทรงเป็นราชองครักษ์ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทุกวัน
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่าวัดนงเยาว์สบาย เจ้านาย
 ทรงผนวชก็อยู่ได้ ได้เสด็จพ่อจึงทูลรับว่าถ้าถึงปีทรงผนวช
 จะเสด็จมาอยู่ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกตำหนักถวาย
 หาดหนึ่ง ซึ่งเป็นหอสมุดในวัดนั้นบัดนี้ ในเวลาเสด็จอยู่ใน
 วัดนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็กชายนามารเรียนหนังสือทวด
 ด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจ และอ่านไม่ได้ นอกจากท่อง
 ไปตามเรื่องราว ก. ก. ก. ก. ก. ข. ข. ข. ข. ข. ฯลฯ
 แต่ยังไม่ถนัด จึงตรัสถามพระผู้เป็นครูสอน ท่านอธิบาย
 ว่าเด็กมเวลายเรียนเพียงบดะ ๓ เดือน ถึงหน้าทานากทอง
 กลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่หมดหมด ต้องตงตน
 กันไปใหม่ เป็นเหตุให้ท่านทรงคิด-แบบเรียนเรวชนเพื่อจะ
 ให้อ่านได้ภายใน ๓ เดือน และเอาของทเจ้าได้ง่ายเช่น ก.
 ไก่. ข. ไข่. ซึ่งเด็กเห็นอยู่เต็มอ ๆ แล้วด้วยความจำให้
 เรวชน ล้วนในเนื้อเรื่องกทรงเลือกเอาแต่ที่จับใจเด็กเป็น

ประมาณ เพราะธรรมชาติของเด็กไม่ด้ามารถจะเข้าใจ
 คติธรรมได้นอกจากชอบการตนเด่น จึงทรงผูกเรื่องเช่น—
 ตาไปฆ่าเป้ ตาหวังหลังโกง เป็นต้น เพื่อให้เด็กเห็นว่า
 แม้คนพิการก็ยังทำอะไร ๆ ได้ แต่ท่านก็ได้ตรัสอยู่เดิมว่า
 ถึงเวลาควรจะแก้ไขให้เหมาะแก่เวลาอย่างชนแล้ว

ส่วนการศึกษาศาสนาของชาตินั้น ทรงพระดำริว่า ต้องดู
 ความต้องการของประเทศว่า เรายังขาดคนชนิดใด ถ้า
 กระทรวงศึกษาธิการทำคนให้แก่ประเทศได้ถูกต้องตาม
 เวลาแล้ว บ้านเมืองจะเจริญเร็ว และคนก็จะมั่งงานทำโดย
 ทวถงกัน เสด็จพ่อได้ทรงส่งหลานปู่คนใหญ่ไปหัดเป็นพ่อค้า
 ในยุโรปราว ๓๐ ปีมาแล้ว เมื่อญะเด็กก็ไม่ค่อยชอบ และซา
 กลับมาตายเอาด้วย ก็เป็นอันเราไม่มีพ่อค้าในครอบครอง
 และคน โดยมากก็ยังสนุกในการเป็นข้าราชการอยู่นั่นเอง
 ถ้าพวกไทยเราเอาใจใส่ในการเพาะปลูก และการเป็นพ่อค้า
 ให้ถูกต้องตามควรแล้ว การเศรษฐกิจของเราจะเป็นผลดี
 แก่ประเทศสักเพียงไร ในสมัยเริ่มจัดการปกครองแบบใหม่
 ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น การอ่านเขียนได้ยังไม่ค่อยมีเพราะไม่

มีเหตุจำเป็น จะเขียนใบบอกราชการกันสักที ก็ต้องไปเขียน
 ทวดเพราะพวกพระท่านต้องรู้หนังสือเพื่อแปลবাদออกเป็น
 ไทย ฉะนั้นในเวลาดำรงพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย
 มาตากุล) ท่านเป็นเสนาบดี ท่านจึงจัดผู้อ่านเขียนได้ส่งให้
 มหาศไทยไปได้ทั่วประเทศ คนจึงมีงานทำกันทั่วถึง

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าชาร์นโคดชาต ๒ เสด็จมา
 ประพาสเมืองไทย ถึงวันเสด็จกลับจากบางปะอิน พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเรียกเสด็จพ่อเข้าไปที่พระองค์
 แล้วทรงตบพระชนของเสด็จพ่อตรัสแก่พระเจ้าชาร์ว่า—
 “หม่อมฉันจะให้ดำรงไปเฝ้าเยี่ยมตอบแทนตัว” เสด็จพ่อ
 ทรงเล่าว่า—“พ่อเองก็ตกใจ เพราะไม่รู้ตัว” เวลานั้น
 พระชนษา ๒๙ เท่านั้น โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จพ่อทรงเลือก
 คณะผู้ตามเสด็จเอง ซึ่งในสมัยนั้นต้องอยู่ในซ้ายพระราช
 พิจารณาว่า—ต้องมีรูปร่างงามมารยาทเรียบร้อย ไม่ให้
 เสียชื่อเสียงชาติไทย และต้องมีสมองพอที่จะจำของดี ๆ
 กลับมาให้คุ้มค่าเสียเงินไปได้ เสด็จพ่อเสด็จออกจากกรุง-
 เทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ หน้าকের

ราชอิสริยาภรณ์ไทยไปถวายยังราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรป
และทอดพระเนตรการศึกษาดูต่าง ๆ เมืองมาดวย ครั้นพอ
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ภายใน ๗ วัน ก็ถูกพระราชประ-
กาศย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย โดยที่มิได้มี
พระราชดำรัสถามก่อน ทรงเล่าวว่า - ทั้งตกใจและเสียใจที่
จะต้องทรงการศึกษางานที่แปลกใหม่ในใจไว้เรียบร้อยแล้ว
จึงรับเข้าไปกราบทูลว่ากลัวจะเสียชื่อเพราะทำงานมหาด
ไทยไม่สำเร็จ แต่มีพระราชดำรัสว่า - “ กรมดำรงฉันเชื่อ
ว่าเธอจะทำการ ศึกษาดูได้สำเร็จแต่บัดนี้บ้านเมืองอยู่ใน
อันตราย (ร.ศ. ๓๓๒) ถ้าเรามากไปเป็นข้าเขื่อน การศึกษา
ที่เธอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนายเขาก็จะต้องเปลี่ยน-
แปลงไปตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของ
ประเทศไว้จะไม่ดีกว่าหรือ ถ้าเธอคิดขัดข้องอย่างไร
ก็มาปรึกษาฉันได้ ” ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพจึงได้ทรงจากการศึกษามาแต่วันที่ ๓

เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕

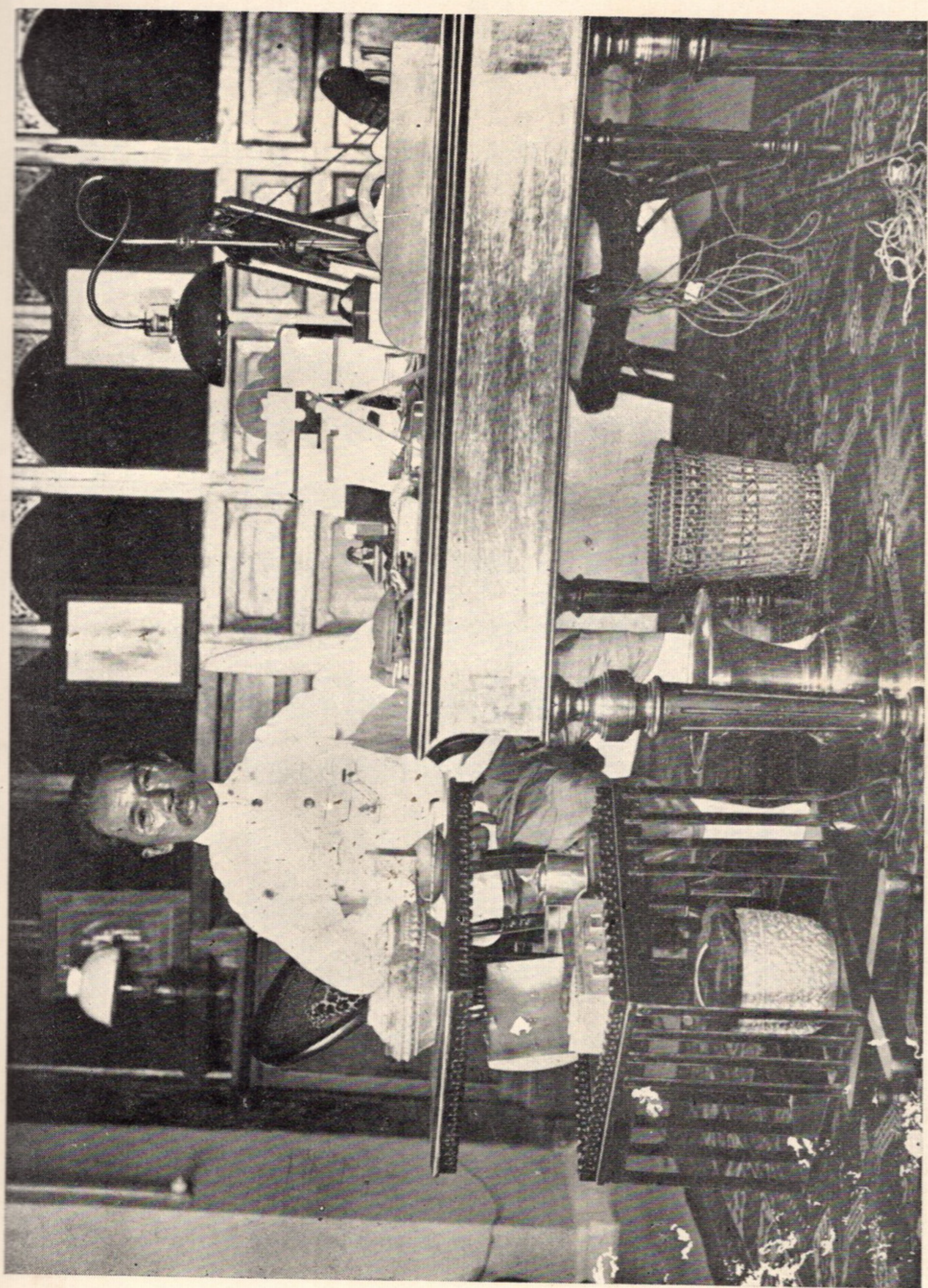
ตอนทรงว่ากระทรวงมหาดไทย

การปกครองในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ยังปกครอง
ตามแบบกรุงศรีอยุธยา คือแบบจตุสดมภ์ มี ๔ เสดนาบดี —
เวียง วัง คลัง นา แยกกันปกครองคนละทิศ แต่เมื่อ
เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปทางตะวันตกประเทศแล้ว จึง
จำเป็นต้องจัดการปกครองอย่างใหม่ขึ้นให้ทันเวลาดังทรงมี
พระราชดำริดีกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ
โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น

เสด็จพอทรงเล้าว่า — ท่านเสด็จมากระทรวงมหาดไทย
แต่พระองค์เคยอยู่กับพระมณฑรพจนกิจ (ม.ร.ว. เปีย
มาลากุล) ผู้เป็นเลขาธิการส่วนพระองค์อยู่ในกระทรวง
ศึกษาธิการ ด้วยทรงคงพระทัยแน่วแน่ว่าจะไม่มีพวก
จะเลอกเขาแต่ผู้ที่สามารถทำงานได้จริง ในเวลาแรกเสด็จ
ไปไม่ได้ทรงแก้ไขอะไรเลย ไปประทับทอดพระเนตร
การงานที่เขาทำกันอยู่ทุกแผนก และประทับอยู่ในห้อง
เจ้าคุณราชวรานุกุล (อ่วม) ผู้เป็นปลัดทูตฉลองโดยมาก
จนกระทั่งทรงทราบการงานที่เขาอยู่โดยละเอียดแล้ว จึง

ทรงคิดแก้ไข โดยกราบบังคมทูลขอตั้งมณฑลและจังหวัด
 อำเภอ ขึ้นตามท้องที่ ด้วยเอาแผนที่สยาม ซึ่งพระองค์
 ท่านเองได้ทรงควบคุมเจ้าหน้าที่ทั้งฝรั่งและไทย จัดตั้ง
 กรมแผนที่ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ในเวลาทรงอยู่ในราชการ
 ทหาร ครั้นแล้วเอาแผนที่ขึ้นบนโต๊ะ มีพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์ท่าน ๒ พระองค์
 เสด็จขึ้นยืนคิดตามแผนที่ว่าจะเอาทางไหนและทางไหนเป็น
 ขอบเขตมณฑลและจังหวัดต่อไป แล้วจึงลงมือออกตรวจ
 ท้องที่และเลือกคนทำงาน ทรงเล็งเห็นเหตุการณ์ในขณะนั้น
 ดันนึก เพราะเมืองต่าง ๆ ไม่มีอยู่บนพื้นดิน โดยมาก
 อยู่ตามท้องนา มีเรือนแพหรือแพอยู่ทั่วไป จนเจ้าเมือง
 เป็นทว่าการ เป็นศาล เป็นคุก เสร็จไปในตัว เจ้าเมืองเอง
 ก็ได้เพียงค่าศอกตราใบละ ๑ ตำลึงคือ ๔ บาท พระองค์
 ท่านและสมเด็จพระยาเทววงษ์วโรปการ เป็นเสนาบดี
 คู่แรกที่รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๓,๐๐๐ บาทเป็น
 ปฐม

มณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลแรกที่จัดตั้งขึ้น เพราะ
 ทรงพบเจ้าพระยาสุรสีห์หัวดีชู้ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)

เขา จึงแน่วพระทัยว่าจะทำได้ ได้ตั้งพอทรงถือว่าการ
 เลือกคนให้ถูกทีเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ข้าพเจ้าเคย
 ได้ยินท่านตรัสกับพวกข้าราชการมณฑล ๆ เป็นต้นอยู่เสมอ
 ว่า— “การเลือกคนใช้ให้เหมาะแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญ
 สำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้อง
 ชยน์เอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร
 ถ้าเขาทำได้ดังต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะ
 รับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับ
 เสียเองว่าเพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาสดำผิด ทงน
 เพราะอำนาจอยู่ที่ไหนความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่นด้วย”
 เมื่อมีผู้ใดโดยเฉพาะพวกฝรั่งทูลถามว่า— “เอาเกณฑ์
 อะไรเลือกคน จึงทรงเลือกได้ถูกเสมอ ?” เช่นเจ้าพระยา-
 สุรสีห์ ๆ ไปเป็นข้าหลวงประจำเชียงใหม่ พูดอังกฤษ
 ก็ไม่ได้สักคำเดียว แต่ทรงพูดอังกฤษเกรงใจและเชื่อ
 ทุกอย่าง จนถึงกระทรวงต่างประเทศถามว่าทำอย่างไรกัน
 ทรงสุัดคนนั้นซึ่งเก่งกาจไม่น้อย จึงกลับตามเจ้าพระยา-
 สุรสีห์ ๆ ไปได้ทุกอย่าง กลางคืนว่ากลางวัน ทรงสุัดกเห็น
 ด้วย โดยมากท่านตอบด้วยทรงพระสุจริตหรือมณเฑาะ

กว่า - มนฟลุกซ! แต่กับพวกเรา ๆ ท่านทรงอธิบายว่า -
 “ถ้าเรียกผู้ใดมาตั้งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้น
 ตอบรับว่าได้ โดยเร็วและอายหนักทำได้อายหนักงายตะก
 เตรียมหาคนใหม่ไว้ใดทันท แต่ถาคนใดหนักใจ ชักถาม
 ถ้วนเห็นความลำบากตะก เรานอนหลับตาได้”

การเล็ดจออกตรวจราชการกรมอยู่เดิม ทง ๆ ท
 รถไฟกมอยู่เพียงอยุธยาและโคราช รยหนักยงไม่มี จม
 แตมา ช่าง เกวียน และเรือ เล็ดจพอได้เล็ดจตรวจการทว
 ทุกเมือง เว้นแต่เมืองเดียวเมืองเดียวที่ไม่ได้เล็ดจ ทางเล็ดจ
 จะเห็นได้ในหนังสือนิทานโบราณคดีแล้ว ท่านได้ทรงชท
 ปลุกศาลากลางแทบจะทุกเมือง ถึงเวดามงานวนประสูติ
 พิเศษ จึงทรงท่านาพิภคังตั้งไปประทานทุกศาลากลางเพื่อ
 เป็นพระดก แต่มคำตั้งเคิดขาดว่าไม่ให้คิดพระรูปพระองค์
 ท่านหรือให้ช่ออะไรว่า - ดำรง เจ้าคุณรัชฎาฯ (ชิมบี ณ
 ระนอง) เคยช่อส่วนยางในพระนามท่าน ก็ถูกต่อว่าและชอ
 อย่าให้ทำ เจ้าคุณทุดตอบว่าททำเช่นนั้นเพราะจะล่อให้
 ราษฎรเชื่อว่าทำส่วนยางดี จะได้ตามไปทำบ้างเท่านั้น ส่วน

การตั้งเมืองท่านทรงเล้าว่า—โบราณเขาเอาทมนาและทราบ
 ทำนาได้เป็นหลักและระยะเมืองก็เอาเกณฑ์ตนเดินแต่เช้ามืด
 ถึงเย็นเป็นทหยุดพัก ระยะทางจึงอยู่ในระยะ ๖๐ กิโลเมตร
 ดังเช่นนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี ฯ เป็นต้น ในสมัยของ
 พระองค์ท่านเอาความสะดวกของราษฎรเป็นหลัก เช่นถ้า
 ทางน้ำเปลี่ยนใหม่ไม่สะดวกแก่การคมนาคม ราษฎรมักจะ
 ย้ายไปตามน้ำ ถ้าเลือกที่ใดถูกต้องมั่นคงก็ย้ายเมืองตามไป
 ถ้าไม่ถูกต้องก็แก้ไขให้เข้าใจกัน เมืองสมัยนั้นคือ
 ค่ายากลางอยู่ที่ไหนหนาคือเมือง สมัยนั้นเห็นแต่เขาเรียก
 ตลาดว่าเมืองกัน เหตุนี้ดอกกระมังจึงจำต้องม — หลักเมือง
 การเล็ดจตรวจราชการของเล็ดจพอนัน ตอนเช้าราว ๘ โมง
 เล็ดจไปยังค่ายกลาง (ซึ่งงานเต็มมือเพราะกระทรวงอื่น ๆ
 ยังไม่มีเงินมีคนพอจะออกไปตามหัวเมืองได้ จึงต้องฝาก
 งานไว้กับมหาดไทยโดยมาก มีกรมแร่ชาติ กรมป่าไม้
 อัยการ เป็นต้น) ค่าย โรงตำรวจภูธร คุก แลวแวะเยี่ยม
 ตามวัดและพ่อค้าในตลาด เล็ดจกลับมาด้วยกลางวันททพัก
 พรอมกับตามเล็ดจตั้งแต่เทศา ฯ เจ้าเมือง ลงไปถึงผู้ใหญ่-
 บาน ถาหมพอทุกคนกนงโตะด้วย พวกเราผู้หญิงมหนาททา

กับชาว จิตโตะรับแขก แต่ได้นั่งกินด้วย ตอนนั้นแหละที่
 ชาวเจ้ามั่งจะได้ยินท่านตั้งงาน และคุยกับคนทั่ว ๆ ไปอยู่
 เสมอ ด้วยแถวทรงพักบรรทม ๑ ชั่วโมง โดยมากเวลา
 บ่าย ๑๕ น. แม้ไม่บรรทมหลับก็ทรงพระอักษร เพราะตรัส
 ว่าร่างกายมันเหนื่อยจกรเหมือนกัน ต้องให้มันพักบ้าง
 ๑๖ น. ทรงเสด็จดูขุนแต่งพระองค์ ตอนนั้นพวกเราได้ตาม
 เสด็จด้วย เพราะเสด็จไปตามโบราณสถานทำการขุดค้น
 ได้ถามพวกพนเมือง กว่าจะกลับกราบตามด ถึงเวลาตรง
 หน้าและด้วยเย็นพร้อมกับเทศาฯ เจ้าเมือง จนราว ๒๑ น.
 จึงจะทรงพักทรงพระอักษร และเข้าบรรทมราว ๒๒ น.

ถ้าเป็นเวลาเดินป่าโดยกระบวนม้า เสด็จออกแต่เช้ามืด
 ถ้าทางไกลมากก็ออกแต่มืด ๆ เอาแสงพระจันทร์เป็นแสง
 สว่าง มีตำรวจภูธรชนนายสิบเป็นผู้นำทางคนเดียว ต่อมา
 ถึงถึงหญิงเหตอและชาวเจ้า บางทีก็ม้ายดัดด้วย แลถึง
 เทศาฯ ข้าราชการและมหาดเล็ก ทุกคนมีชาวหลามเหินบ
 อานม้าไปคนละกระบอ ก ไซ้ไก่ต้มคนละใบกับห่อเกลือ
 พริกไทยใส่ไปในกระเป๋าสื่อ แรก ๆ ออกเดินท่านคุยกับ
 ผู้นำไปเรื่อย ๆ จนราว ๆ ๑๐-๒๐ นาที ท่านตรัสว่า-ต้องให้

มามันรู้จักใจเราเสียก่อนถึงค่อยใช้มัน แลวกหินมาตรัด
 ถามเราว่า “พร้อมหรือยัง” พอทูลว่า “พร้อมแล้ว” ท่าน
 ก็บอกผู้นำว่า “ไป” คำเดียว แลวกออกวงกนด้นก วงไปสัก
 ๑๐ นาที แลวกหยุดเดินเตาะแตะไปใหม่ ท่านว่าถ้าเราเหนื่อย
 มามันก็เหนื่อยเหมือนกัน วง ๆ หยุด ๆ ไปอย่างนั้นจนเที่ยงก็
 หยุดกินกลางวัน บางทีกทวด ทห่มบ้าน ทไต่ต้นไม้
 เอาผ้าเอากระดาดปูนั่ง ถาดมเย็น ๆ กินแล้วหลับไปพักใหญ่
 กนกม แต่เดี๋ยวพอท่านไม่เคยหลับเลย อย่างดกพงหลับ
 พระเนตรครเดียว แลวกออกสำรวจและคุยกับผู้คน มีพระ-
 ภิกษุ เป็นคน พอราวบ่าย ๑๔ น. ก็เริ่มเดินทางตอนบ่ายซึ่ง
 โดยมากไม่มัวงเลย นอกจกทางยังไกลมาก ถึงที่พักแรม
 กเกือบ ๆ คา พอมีเวลาทากบขาวเลี้ยงกันเพราะกองเกวียน
 เขามักจะมาถึงที่พักแรมก่อนหรือมณะนกกหงส์เราเห็นน้อย
 พอกินเย็นพร้อม ๆ กันแล้วก็หลับเป็นตายไปทุกคน วันแรก ๆ
 ยังมีเลี้ยงครางสัก ๒ คน เพราะพลกตวทกปวดไปหมด
 พอ ๒ วันแล้วก็เคยไปเอง ชาวเจียงนุกด้นกไม่หายเลย
 อีกประการหนึ่งที่พักแรม หรือที่เรียกกันว่าพลบพดาบ้าน
 เป็นเรือนไม้ไม่มุงด้วยใบพลวง พื้นเป็นฟาก ไม่มีตะปูเลย

ดักตัว เพราะเขาใช้ตอกมัด ตามเล่าตามเล่าเขาเอาระบอ
 ไม้ไผ่ได้เพียบบ้าง กดยไม้บ้าง ตกแต่งคดห้อยเป็นระยะ ๆ
 ดวยงาม ส่วนแคร่ไม้ไผ่ไต่ต้นไม้ก้านจะร่มเย็นเป็นสุข น้า
 เสด็จตายที่เดิกรุ่นใหม่จะไม่ได้เห็นของเช่นนั้นนอกแถว เสด็จ
 พอกกราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
 หัวเมืองโดยไม่มีโปรแกรม และให้ราชธรรมาธิบดี
 พ้องรองใดตงแต่เสนาบดีลงไป ส่วนพระราชหัตถเลขาถึง
 เทศาณน ท่านกขอพระราชทานว่าไม่ต้องผ่านทางพระองค์
 ท่านก่อน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น กรมหลวง
 เมอพระชนษา ๓๗ ปี

การเสด็จไปกระบวนมหาชาติไทยเป็นประจำวนน ท่าน
 เสด็จขบวนบันไดหลังบ้าง ข้างหน้าบ้าง เพื่อจะทอดพระ
 เนตรให้ทั่วถึง ท่านตรัสว่า—การรักษาความสะอาดและหา
 คนดีไซ้ชน ต้องทนเหนื่อยเอา แม่เสด็จมาอยู่หอพระสมุดและ
 มิวเซียมแล้ว กยงทรงทำอยู่เช่นนั้น คอทรงพระดำเนิน
 เป็นรอบ ๆ ทั่วไป และมักจะหยุดทอดพระเนตรคนทำงาน
 ตามโต๊ะ บางททรงเห็นคนลายมอดกตั้งให้ย้ายไปอยู่ทาง
 ขดเขียนคัดลอก ถ้าคนใดอ่านหนังสือท่านก็หยุดคิดว่าอ่าน
 เรื่องอะไร วันหนึ่งกลับมาแล้วท่านตรัสกับเราว่า—“ทั้ง ๆ

คอยเองด้วยไม่ยอมอยู่ในอำนาจการเพ็ดทูล ก็ยังถูกหุดอก
 เจาคนนั้นนอนหงายหงายหงายหงายหงาย ๓-๔ วันแล้ว คงนึก
 ว่าพ่อไม่สังเกต ” แล้วท่านก็ทรงพระศรวล ครงหนึ่งท
 ะทรงวงมหาชาติไทย มีห้องเสวยกลางวันอยู่ข้างห้องเสนา-
 บดี เป็นโต๊ะกลมราว ๖-๗ คน และมีบอยอยู่ประจำ ๓ คน
 พวกเราเด็ก ๆ จะออกมาวิ่งกับเสด็จพ่อออกไปนั่งคอยอยู่
 ในห้องนี้ เพราะบอยให้กินขนมปังทาเนยโรยน้ำตาล และ
 ฝรั่งเผือกอบบนขอบหน้าต่างทรง วงหนึ่งพชาย
 ชาวเจ้าชังทำงานอยู่สรรพากรกับมิดเตอร์ไจด์ เพราะเพิ่ง
 กลับมาจากยุโรป ชอจันชาวแกงเข้าไปนั่งกินที่โต๊ะใน
 ห้องนี้ เมื่อเสด็จพ่อจะเสวยนำท่านก็เปิดประตูเข้าไป
 เรียกบอย พ่อจะพชายชาวเจ้าเขาเทานนพระพักตรบังไป
 ทนท ตรัสถามว่า - “ เจ้าชาย พวกเธอเขากินกินไหน ”
 พชายชาวเจ้าทูลว่า - “ ข้างล่าง ”

ท่านตรัสว่า - “ เธอกลงไปกินกับเขา ทนห้องเสนาบดี
 ไม่มีพอดก ” ชาวเจ้ามองคัพแล้วส่งสาร เพราะลกชน
 ถอจันชาวนอนออกไปทนท ทง ๆ ทกาดงกินอยู่อย่างหิวโหย
 แต่ถาเวลาไรเราเห็นพระพักตรท่านคงเซนนแล้ว พวกเรา

จะไม่มีใครดื้อหรือเถียงเลย เพราะว่าท่านเอาจริง
 เช่นเดียวกับตำรวจภูธรคนหนึ่งเขาจะไปจับผู้ร้าย อธิบาย
 ว่าจะต้องให้ได้ตัวเพราะกลัวในกรมเล่านาบดท่าน ข้าพเจ้า
 เถียงเขาว่า - “กลัวทำไม เด็ดพอไม่เห็นน่ากลัวเลย”
 เขาร้องว่า - “ข้าพเจ้าบาทไม่รู้จักแต่เด็ดพอท่านเป็นคนจริง
 นะซี เราถึงกลัว” แต่สำหรับข้าราชการอื่นๆ ตั้งแต่
 เทศา ๆ เจ้าเมือง ๆ ลงมา ไม่เห็นมีใครกลัว ข้าพเจ้ารู้สึก
 ว่าทั้งข้าราชการและเล่านาบดจะรักกันมากกว่ากลัวกัน
 ท่านตรัสสั่งให้ข้าพเจ้าเรียกท่านผู้ให้ชื่อว่า คุณตา คุณลุง
 คุณอา คุณพี่ จนเรานึกว่าเป็นญาติกันจริงๆ เจ้านาย
 ต่างเมืองก็ให้เรียกเจ้าลุง เจ้าอา เจ้าพ่ออยู่เดิมขอ ข้าพเจ้า
 เคยทูลถามว่า - “เด็ดพอเอาลูกเล็ก ๆ ไปตรวจราชการ
 ด้วยทำไม ดุ้ยมยามจริง ๆ” ท่านตรัสว่า - “ข้าพเจ้า
 ช่วยพ่อทำราชการยังไม่รู้ตัว ไปถึงไหนคนก็มาหา มาดกม
 มาพ้องร้องกนกม ถารายไหนจะเจอกันไม่ได้ พ่อกับออก
 ให้เขาไปเล่นกับลูกฉันก่อน ให้เขาพูดกันคนละที เรา
 รู้เรื่องจริง” ท่านตรัสเดิมขอว่า - “อย่ามัวพอก เพราะถ้า
 มัวพอกเรา จะต้องมัวพอกเขาเกิดขึ้น และมากกว่าเดิมขอด้วย

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๓๕

ครึ่งหนึ่งเทศา ๆ คนหนึ่งมาทอดลาจะไปรับตำแหน่งใหม่”
ท่านตรัสบอกว่า – “เจ้าคุณ อำนาจอยู่พระราชวังเชอถอ
ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชศัสตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้า
เจ้าคุณทำให้ราชวังเชอถอด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใคร
ถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านทรงปรารถนาให้
ราชวังอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน” อีกข้อหนึ่งท่านตรัส
ว่า – อำเภอดิเป็นเจ้าเมืองใดทุกคน แต่เจ้าเมืองดิเป็น
เทศา ๆ ไม่ได้ทุกคน ด้วยทรงอธิบายว่าเพราะเทศา ๆ ต้อง
ใช้ความคิดให้กว้างขวางด้วย มีเจ้าเมืองเก่า ๆ บางคนท่าน
ตรัสบอกตรง ๆ ว่า – เจ้าคุณอย่าเป็นเทศา ๆ เดยนะ เพราะ
เหตุการณ์มันเปลี่ยนแปลงไปมาก ฉันรู้ว่าเจ้าคุณทำไม่ได้
ถ้าส่งเข้าไปทรงรุกแปดว่าส่งเข้าไปให้เสียชื่อ เท่ากับฉัน
เจ้าคุณเปล่า ๆ เอาขำนาญเป็นสุขเมื่อแกดักว่า” เจ้าคุณ
พวกก็นหลายคนก็ได้โกรธเคือง กลับตามมาทำงานให้
หอพระสมุดเปล่า ๆ อีกด้วย เดี๋ยวพอไม่ทรงกริ้วใครต่อ
หน้าคน ถ้าใครผิดก็เรียกเข้าห้องเสนาบดีพดชแข็งชอกัน
ตรง ๆ เพราะท่านตรัสว่าความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน
ถ้าผิดต้องให้ออกสาธ แต่ถ้าชั่วจนช่วยไม่ได้แล้วต้องตัดไป

เลย เรื่องศัตรูเหมือนกันถ้าเราหนีพ้นก้นให้สุดไกล แต่
ถ้าหนีไม่พ้นจงเข้าใกล้จนรู้เต็มอวว่าเราทำอะไรและเราทำ
อะไร ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินคำหยาบจากเตจพอเลยตั้งแต่
เกิดมา ถ้ากรวใครผิดไปท่านก็กลับไปขอโทษแม่พวก
มหาดเล็ก

เตจพอทรงมีความจำเป็นอย่างประหลาด แม้ในเวลา
ทรงพระชราแล้ว ถ้าเราอ่านข่าวเรื่องพบของโบราณที่
อำเภออะไรในหนังสือพิมพ์ ยังไม่ทันออกชื่อเมืองท่านจะ
ทรงบอกชื่อได้ทันทีว่า อำเภอไหนอยู่ต่ออำเภอไหน เวลาไป
ทางเรือก็จะตรัสบอกได้ทุกแห่งว่าตรงไหน มีเรื่องราว
เกี่ยวข้องกับในทางพงศาวดารหรือเรื่องนิทานอะไร เพียง
แต่เห็นเขาเป็นเงา ๆ เท่านั้น ท่านจะทรงบอกได้ทันทีว่า
เขาอะไรอยู่ที่ไหน เข้าใจว่าแผนที่สยามอยู่ในพระเนตรท่าน
ตลอดเวลา ถ้าไปทางเรือในแม่น้ำ ถึงคลองบางแมว เมือง
อ่างทอง ท่านจะทรงชี้ให้ดูทุกที่ว่า - “ตรงนั้นเถรवाद
กระโดดลงน้ำเป็นจระเข้” ตรัสว่าเสภาขุนช้างขุนแผนนั้น
แผนที่คนก็ ได้เคยให้สำรวจทองที่เป็นถุกทุกหมู่บ้านและ
อำเภอ ด้วยเหตุนี้อย่างหนึ่งที่ทรงเห็นว่าไม่ควรจะเปลี่ยน

ชอทองท เพราะทำให้เสียความรู้ในทางพงศาวดารว่า
 แห่งหนตำบลใดแน่ ถ้าเป็นเล็ดจากทางเรือทะเล คือ เรือไฟ
 ชอนครศรีธรรมราช ไปตรวจทางบกขัณฑ์ใดก็ลงเรือนั้นไป
 จากกรุงเทพ ฯ แล้วจอดชนเรือเล็กไปตามสถานที่ต่าง ๆ
 ได้เดินทางบกโดยกระบวนช้าง ครบหนึ่งเมื่อเล็ดจไปกรุย
 ทางรถไฟสายใต้ ในฐานะเป็นเจ้าของทองท ต้องคนแถมด
 พอต ๕ ก็ออกเดินกระบวนช้างเป็นแถว ขาพเจ้ายังเล็ก
 มพเพียงแม่นมไปด้วยคนละคร้าง วันแรก ๆ เมาช้างร้องให้
 ไปตลอดทาง หรือจะเป็นเพราะกลัวช้างด้วยกันก็ได้ รู้ดีกว่า
 กลัวตงแต่ชนเคยไปแล้วเพราะจะต้องเหยียบตรงคอมันโดด
 เข้าไปในกบชงพเพียงเข้าชนไปคอยรับอยู่ก่อน เดินทางไป
 จนถึงเที่ยงก็หยุดพักกินกลางวัน พอบ่าย ๓ น. ก็ออก
 เดินใหม่ ถึงบ่าย ๓ น. จังจะถึงที่พัก เมื่อตองขช้างแต่
 ๕ น. เข้าจนถึง ๕ น. เยนทกวนเขากเดียวหายเมาไปเอง แต่
 มเจ้าคุณรัชฎา ฯ ชมบทานคอยเพียง พอหยุดพักกลางวัน
 เป็นแอบมากวกมมือเรียกให้ไปกินทเรียนกับท่าน เพราะ
 เดจพ้อท่านทรงเกลียดพ้อเห็นกใดทุกทว่า - “ไป ๆ ไปกิน
 ให้พ้น” เราเด็ก ๆ ชอบ ยังจำท่าทางเจ้าคุณรัชฎา ฯ ท่าน

หนึ่งซดส์มาซจุมทุเรียนได้ปากทละเม็ดโคด ออกเรื่องหนึ่งคอ
 เรื่องคินฟ้าอากาศ เสด็จพ่อท่านทรงกะไม่ผิดเดยว่าฤคณ
 จะตอ้งไปทางไหน การตรงเวดาอย่างหนึ่ง ท่านทรงถอ
 มาก ว่าผู้ใดไม่ถอเวดาเป็นล้าคณ ผู้นนเป็นคนไม่มีหตก
 เชอถอไม่ได้ เพราะโดูเด เวดาของท่านตอ้งเป้งทุกท เช่น
 จะไปรทไฟพอชนรท ๆ กอออกพอด ในเวดาเสด็จไปยุโรป
 ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ พอดถึงโฮเตลวันแรกท่านกตรลบออกพอก
 ตามเสด็จทุกคนรวมทงเราดวยว่า “ฉนกินกลางวันบายโมง
 (๑๓ น.) กินเย็น ๒ ทุ่ม (๒๐ น.)” แล้วไม่ตรลช้อก
 พอก ๑๐ นาทีจะถมเวดา ท่านเป็นตงไปห้องรบแซกแล้ว
 ทอดพระเนตรรูปบาง หนึ่งล่อนาเทยวและของชายบาง
 พอดถึงบายโมงเป็นเสด็จเข้าประทับ โต๊ะแม่จะเป็นพระองค์
 เดยว บอยประจำโต๊ะกเริ่มเสฟอาหาร ฉนนถ้าใครเข้าไป
 ทหตงกไดกินอาหารนอยตงเพราะผ่านไปได้ยแล้ว

อย่างไรก็ตาม เสด็จพ่อได้ทรงทงานที่ล้าคณที่สุดไน
 พระชนมชพของพระองค์ท่าน คือ - จดการปกครองแบบ
 ใหม่ยถึง ๒๓ ปี ทรงตงมณฑล ๑๘ มณฑล จังหวัด
 ๗๑ จังหวัด โดยไม่มีลูกของพระองค์ท่านเป็นเจ้าบ้านผ่าน

เมืองเลยสักคนเดียว การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านกำนันกตง
 แบบไวเพื่อผูกมัดจะให้เป็นประชาธิปไตย เมื่อเลือกกันได้
 แล้ว ก็ตรัสส่งไปยังเจ้าเมือง นายอำเภอว่าให้เรียกกำนัน
 ผู้ใหญ่บ้านมาประชุมด้วยทุกครั้ง และให้ไต่ถามแก่ว่าจะ
 ต้องการสะพาน ถนน ตรังไหนดๆ และมีอะไรอีกบ้างที่จะ
 ต้องการ คำตอบโดยมากก็ว่า ขอรบ แล้วแต่ได้เท่า
 จะเห็นควรเท่านั้น ประชาธิปไตยจึงคงเป็นไปได้เพียงเลือก
 กำนันผู้ใหญ่บ้านได้เองตลอดมา ส่วนการตำรวจภูธรนั้น
 โปรดให้พระยาवासเทพ (ครูเซวี่ ชาวเคนมาร์ก) เป็น
 ผบ.บังคับการ เจ้าคุณขุนทรจางานโดยไม่มีกำหนด บางที
 เวลา ๒๔ น. ก็ขอตัดรถไฟคืนค่ำไปและหยุดตามสถานที่
 ตำรวจต่างๆ และค้างคนทนน งานตำรวจภูธรจึงเรียบร้อย
 และเร็วเหมือนกันทุกแห่ง จนในหลวงตรัสว่า – “ฉันเบื่อ
 โรงตำรวจของกรมตำรวจ” เพราะเหมือนๆ กันทุกแห่ง
 ส่วนการดับเผ่าคะฉิ่นกว่าในทางพงศาวดารและโบราณคดี
 เป็นผลพลอยได้จากการมหาตไทย เพราะเผอิญให้ท่าน
 ทรงโปรดในทางนั้นอยู่ด้วย เราจึงได้ความรู้กันอย่าง
 สุกสุกสำน และยอมรับว่าท่านเป็น – พระบิดาแห่งประวัติ

ค่ำตรแต่อย่างเดียว บางคนก็ยมชอกงาว่า ส้มเค็ญ
 กรมพระยา ฯ ท่านรใดอย่างไร ข้าพเจ้าจึงบอกไว้เสีย
 ในหนังสือว่า เสด็จพอทรงเรียนโบราณคดีจากพระบาท
 ส้มเค็ญพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และส้มเค็ญกรมพระยา
 บำราบปรบั กษ พระราชโอรสรัชกาลที่ ๒ ทรง ๒ พระองค์
 ท่านทรงเรียนมาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
 หัว ฯ ประสงค์ในรัชกาลที่ ๑ ฯ ทรงมีพระชันษาถึง ๓๐ ปีเศษ
 แล้ว เมื่อกองเกาแตก หนีหนีจึงไม่ได้ด้วยการเลาหนี
 หรือหนีตนเองเลย อีกประการหนึ่งคนแต่ก่อนความจำท่าน
 แม่นยำ และท่านมักจะเล่ากันต่อ ๆ มาให้ลูกหลานฟัง เช่น
 ตัวข้าพเจ้าเองก็ใคร่เรื่องต่าง ๆ จากผู้หลักผู้ใหญ่มาเป็น
 ชน ฯ และเกิดในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังจำเหตุการณ์และพบผู้
 เห็นในรัชกาลนั้นมาตลอดจึงจำได้ไม่ลืมเลือน ผลของการ
 เห็นอย่ยากของเสด็จพ่อที่ใคร่เป็นล้นพระองค์ นอกจาก
 ได้รับพระราชทานทวงถนนหลาหลวงเป็นรางวัลในการจัด
 ตั้งมณฑลได้สำเร็จแล้ว ก็คือได้พระนามว่าเป็นบิดา
 ประวัตค้ำตร และได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น กรมพระ
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ พระชันษา ๕๘ ปี

เสด็จพ่อประจวบครองทรงพักราชการใน พ.ศ. ๒๔๕๗
 แล้วย่อมถวายความเห็นว่าทำงานหนักไม่ได้ต่อไป จึงกราบ
 ถวายบังคับมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

ตอนที่ ๑๖ การหอพระสมุท

สำหรับพระนคร

โปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นเสนาบดีที่ปรึกษาด้วยรับ
เงินเดือนเต็ม คือ ๓,๒๐๐ บาท และมีพระราชดำรัสในวัน
ถวายตราตำแหน่งคนว่า “กรมพระดำรงอย่าทรงทงหอ
พระสมุทนะ” เสด็จพ่อทรงรับพระราชโองการว่าไม่ทง
แต่ทงทงตงคนเรองหอพระสมุทเริ่มแต่ทรงพระอักษรทง
อยู่ในหอเรื่อยไป จนทรงทราบตามลำนวนโวหารได้ว่าเป็น
หนังสือชนิดใด แล้วประกาศรับซื้อหนังสือเก่าจะให้
ราคาตามค่าของหนังสือนั้นๆ อีกประการหนึ่งท่านทรงใช้
ข้าราชการเก่าๆ ที่ติดตามมาทำงานในหอพระสมุทโดยมี
แต่เบี้ยบานาญบ้าง เดี๋ยวนี้พนักงานบ้าง ให้ช่วยสืบเสาะหา
หนังสือเก่ามารวบรวม ถึงวันเสาร์วันอาทิตย์ก็เสด็จไปเที่ยว
ตามลำน้า จัดอาหารกลางวันไปในเรือนต์ ถ้าวัดอยู่ใน
คลองเล็กก็ตงเรือจ้างเข้าไปจนถึงวัด แล้วขึ้นไปคุยกับ
ท่านสมภารขอชมของเก่าๆ ที่ท่านมี บางองค์ท่านก็ให้ดู

แต่บางองค์ท่านก็ปิดโดยหนึ่งเฉยเลย ถ่านกัลป์ของเรา
 ท่านก็เจาะจงขอ ในเวदानนหอพระสัมมุตตของดาวยรตนา
 อยู่ ๔-๕ ใบ ท่านทรงพบมีอยู่ตามวัดงาม ๆ ท่านจึงทรง
 อธิบายแก่ท่านพระเจ้าของว่า “ถ้าทิ้งไว้อย่างนี้ไม่มีใคร
 รู้ว่าท่านมีของดี ๆ ถ้าท่านให้ผมยืมไปตั้งไว้ยังหอพระสัมมุต
 ในชื่อของท่าน ใครมาเห็นก็จะรู้จักท่านและรู้จักวัดไป
 พร้อมกัน ถ้าท่านคิดถึงก็ไปดื่มหอพระสัมมุตได้เสมอ”
 ท่านสมภารก็ถวายมาทั้ง ๆ ที่จริงท่านก็ไม่ค่อยจะเห็นด้วยนัก
 เมื่อมาถึงหอแล้วท่านก็ให้ตั้งไว้กลางห้องเขียนป้ายติดไว้ว่า
 เป็นของใคร อยู่ที่ไหน ครั้นได้มา ๒-๓ ใบแล้วท่านก็ทรง
 จัดการเชิญพระสงฆ์ให้มาชมหอพระสัมมุตโดยส่งคนไป
 นิมนต์พระในเวลาที่มาถวายฟุ่มเข้าพรรษาที่วัดพระแก้ว
 เสร็จแล้วก็เลยมาหอพระสัมมุต ท่านทรงคอยรับและอธิบาย
 เอง และทอดขอเจ้านายฝ่ายในให้ทรงจัดหมากพลูบหรื
 นารอน น้าเย็นมาเลี้ยงพระในวันนั้น ทรงพิมพ์หนังสือเล่ม
 เล็ก ๆ แจกเป็นที่ระลึก ทรงทำอยู่ ๒ วันติด ๆ กันเพียงปีเดียว
 พระทศได้เกิดศรัทธาตั้งศูตของมาให้หอพระสัมมุตเรื่อย ๆ

จนมีได้หนึ่งสอได้เต็มหอวชิรญาณดังที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้
ด้วยได้มาโดยมิได้เสียค่าใดเลย

เมื่อมศุหนึ่งสอดี ๆ แล้ว ปัญหาการพิมพ์หนังสือก็เกิด
ขึ้น เพราะทุนของหอพระธรรมดนนเรียกได้ว่าไม่มีเลย และ
ความสำคัญของหอพระธรรมดกไม่มีใครเอาใจใส่ นอกจาก
ผู้รักหนังสือซึ่งมีอยู่ในเวदानนราว ๆ ๒๐-๓๐ คน ได้จัดพอ
จงทรงกิตติเจ้านายพนองและขุนนางผู้ใหญ่ ให้ทรงพิมพ์
หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่าง ๆ ที่จะทำกัน เช่นงาน
พระศพหรืองานวันประสูติเป็นต้น ได้จัดพอจะทรงรับจัด
พิมพ์ถวายเสร็จ ขอแต่ให้ประทานแก้หอ ๒๐% เดิมเท่านั้น
การพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานจึงเริ่มต้นขึ้นด้วย
ประการฉะนี้ ส่วนหนังสือรอยละ ๒๐ เดิมที่หอได้นั้น ก็ทรง
เปิดห้องขายหนังสือจนจำหน่ายด้วยราคาย่อมเยา เพื่อ
ให้นักเรียนขอได้ ยังคงมีอยู่จนบัดนี้ เมื่อเวลาได้จัดพอ
ได้จัดออกจากหอพระธรรมดมเงินค่าขายหนังสือเหล่านี้อยู่
ที่เหรียญกึ่งถึง ๓๐,๐๐๐ บาท การรับคนทำงานนั้นทรงถือ
หลักว่าต้องมั่งงานที่ทำได้ให้กรรมการดูว่าจะรับหรือไม่
เมื่อได้จัดอยู่มหาศไทยมีคนมาถวายตัวเสมอ ท่านทรงรับ

ไร่ผักหัดเอง จนเห็นว่ามีความสามารถทำงานได้จึงส่ง
 ออกไปทดลองตามหัวเมืองแถวชนมาตามลำดับชน ครั้น
 เล็ดจออกจากมหาธาตุไทยแล้วก็มีคนมาถวายตัวขอทำงาน
 ด้วย ท่านตรัสตอบว่า — “เวลานี้แก่เฒ่าแล้วให้ทำอะไรใคร
 ไม่ได้ ไปหาทัพงเอาใหม่เถิด แต่จะแนะนำให้อะอย่าไปดู
 ภายนอกของเข่า จงดูที่หัวใจว่าเขามีนรก—สวรรค์อยู่ในใจ
 พอที่จะเป็นทัพงของเราได้หรือไม่” ถ้ากับคนทำงาน
 อยู่แล้ว ท่านตรัสว่า “ไม่ต้องประจบฉันใดออก ประจบงาน
 เขามาก ๆ ก็ดีไปเอง” การเล็ดจตรวจโบราณสถานนั้น
 มีเล่มอิกัดบ้างก็ด้างบ้าง อย่างน้อย ๆ ก็เล็ดจกรุงเก่าและ
 ประทับอยู่ในพระราชวัง โบราณกษัตริย์คุณโบราณราช-
 ธานีที่รื้อมเหศักดิ์บาตอยู่ได้คง ๒-๓ ชั่วโมง ถ้าเป็นเมือง
 ก็ด้างทรงส่งเจ้าเมือง นายอำเภอไว้ให้บอกพวกนายพราน
 เดินป่าว่าถ้าผู้ใดพบสถานโบราณวัตถุใด ให้มารายงานจะ
 ได้รับรางวัลตามค่าของสถานนั้น ๆ บางครั้งก็ด้างวงมา
 ไปในป่า ถ้าเจอแผ่นหินเป็นรอยเกลี้ยงเกลาคือของหายคามาถึง
 แงะงัดชนความตวอกษรหรือไม่ เราได้พบศิลาจารึกหลาย
 แผ่น ถ้าพบแล้วต้องยกขึ้นล้างดูด้วยแปรงจนดินที่อุดอยู่ใน

หอพระสมุดในสมัยเสด็จพ่อทรงเป็นเสนาบดีนั้น มี
 หนังสือใหม่ ๆ ออกพิมพ์เสมอ เพราะไม่มีใครได้ยุบเลิก
 ทุกคนต้องกันต้องทำอย่างหนึ่งอย่างใดอยู่เสมอ และมี
 เชี่ยวชาญอยู่ถึง ๕ คน คือ โปรเฟสเซอร์ จอช เซเคต์
 กันควาในทางตะวันตกประเทศ พราหมณ์ กุปต์วาม และ
 พราหมณ์ ป. ศาสตร์ กันทางอินเดีย พระเจนจันอักษร
 (สุดใจ) กันทางเมืองจีน มหาฉา กันทางเมืองเขมร
 ในเรื่องที่เกี่ยวข้องแก่เมืองไทย ทรงบอกไปยังหอสมุดต่าง ๆ
 ในโลกว่าถ้าใครพบเรื่องเกี่ยวกับไทยแล้วขอให้คัดส่งมาให้
 หอพระสมุดจะยินดีส่งมาตามสมควร ด้วยเหตุฉะ
 นั้นจึงพบเรื่องใหม่ ๆ อยู่เสมอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ เสด็จพ่อ
 ได้ทรงพระดำริทอดลองจัดตั้งสมาคมวรรณคดีชน โดยทรง
 เชิญผู้ทำงานทำให้เกิดประโยชน์แล้วมาเป็นกรรมการ มี
 นักปราชญ์ราชบัณฑิตของเรา และเชิญคนนอกมี—หลวงพ่
 ฮีแลร์ ของ ร.ร. อัสสัมชัญ และท่านอาจารย์พิจิตจราภา
 เทวกุล เป็นต้น มาประชุมได้ถามกันและกันตามปรารถนา
 เช่น หลวงพ่ฮีแลร์ท่านบอกว่า—“ชนมบั๊งนั้นมาจากคำว่า
 แปลง Pain ของฝรั่ง” เป็นต้น ข้าพเจ้าก็พลอยได้ฟัง

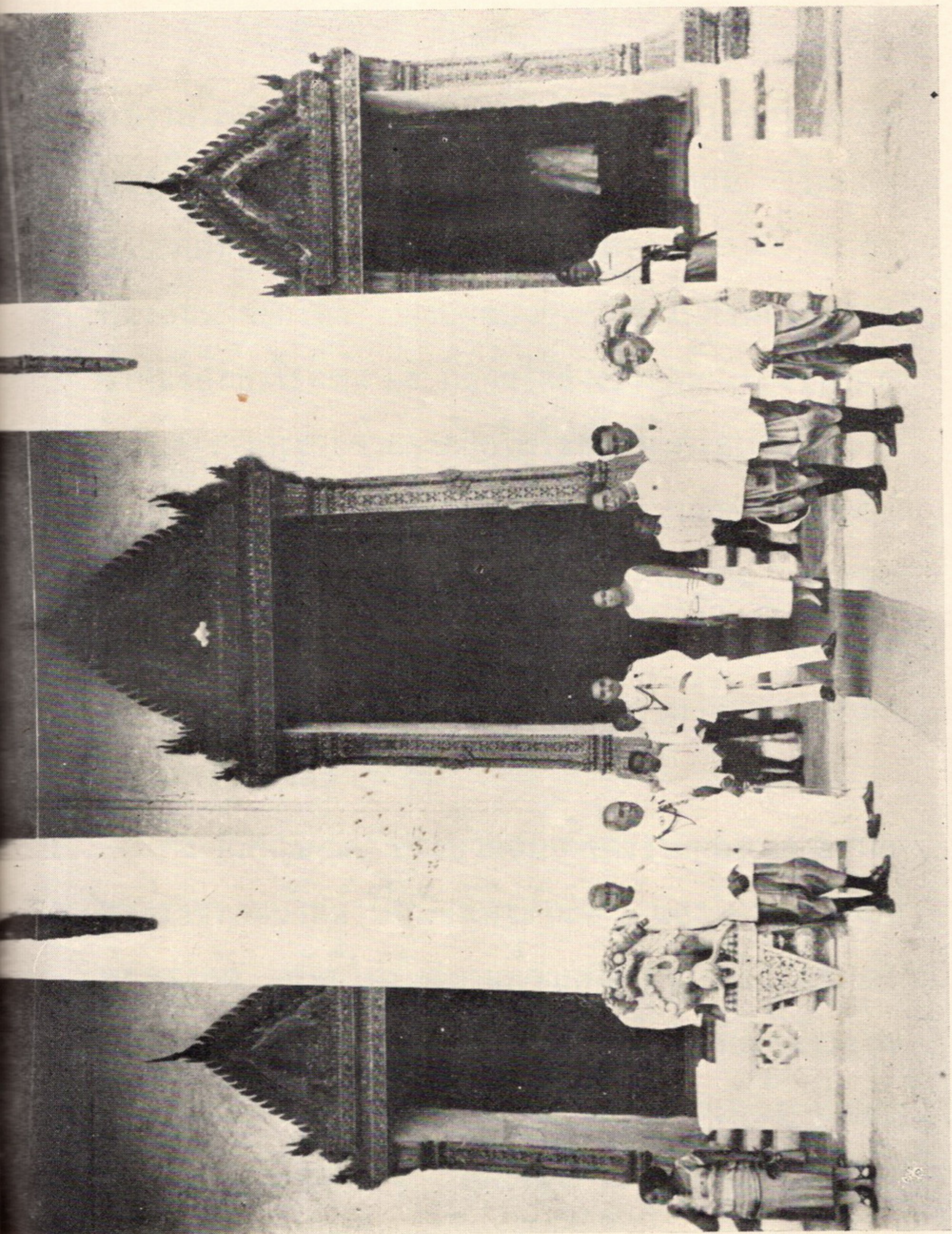
หนังสือ-คำสั่งา คุณ-ที่ได้รับพระราชทานรางวัล เข้าไป
เป็นกรรมการด้วย แต่ท่านตรัสบอกไว้ว่าตอนนั้นเป็นชน
ทดลอง “ถ้าตั้งคิดได้เช่น French Academy ของเมือง
ปารีสแล้ว จะมีกรรมการจริงๆ เพียง ๕๐ คน และจะต้อง
คิดเอาพระภิกษุกับผู้หญิงออกเป็นกรรมการพิเศษ ถ้าทำ
ได้อย่างนั้นคำว่าราชบัณฑิตยสภาจะอยู่ตลอดไป แม้พอ
จะตายแล้วงานก็ไม่สูญไปด้วย” เฝื่อนยังไม่ทันได้ตั้งเป็น
ทางการ เพียงออกหนังสือรายบักซ์ได้ ๘ เดือนก็มีการ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง ราชบัณฑิตยสภาฯ พลอยสูญไป
โดยปริยาย ยังมีของอีก ๒ สิ่งที่ได้จัดพอทรงค้างไว้ คือ

๑. หอรูป Picture Gallery ๒. หอจดหมายเหตุ National
Archive

๑. หอรูปได้ทรงจัดไว้เป็นแผนก ๆ คือรูปคน รูป
สถานที่ รูปเหตุการณ์และให้ไปขอร้านถ่ายรูปมาอย่างละ ๒
แผ่น ส่วนทางกระจกถ่ายรูปของหลวงในรัชกาลที่ ๕ และ ๖
รวมทั้งของพระองค์ท่านเองก็เอาไปรวมไว้ในแผนกห้อง
รูปนทงหมด ครั้นยบรวมนำรูปหลวงฉายาภรณ์ท่านก็
ให้ไปขอรับกระจกทั้งหมดมาไว้แห่งเดียวกัน ในเวลานั้นยัง

อยู่ในพิพธิภณห์ และได้พิมพ์จำหน่ายไปเรื่อย ๆ ท่านได้ตรัส
กับข้าพเจ้าว่า— “นี่พ่อคง หอรูปไว้ให้ละ แต่อายุพ่อไม่
ต่ำเรเจตองช่วยกันทำต่อไป” ข้าพเจ้าได้ร้องเรียนต่อท่าน
ผู้เป็นใหญ่หลายครั้ง เผลอญท่านไม่เห็นความสำคัญของ
หอรูป การฉจงคกงมอยุเทาทเบนอยุน เมื่อเสด็จพ่อสิ้น
พระชนม์ไปใหม่ ๆ เจ้าคุณอนุมานราชชน ได้มาวานให้
ข้าพเจ้าและหญิงเหลือไปช่วยดูกระจุกรูปที่หอรูปมอยุ เพื่อ
จะจดลงไว้ว่าเป็นรูปใครและรูปอะไร เพราะถ้าหมดคนรู้จัก
แล้ว แม่พิมพ์ออกมากจะเป็นเพียงกระดาษเปล่าไม่มีค่า
อะไรได้แต่เดา ข้าพเจ้าไปดูแล้วเห็นมีมากมายและชาวเป็น
ดำทำให้วงเวียน จึงขอให้พิมพ์ลงในกระดาษเดียวกันแล้ว
จะจดลงไว้ข้างหลัง และทำบัญชีให้หยิบง่าย แต่ทั่วไป
ได้เพียง ๔๐ รูปก็หมดทนนชอกระดาษ จึงต้องหยุดทำแต่นั้น
มา รู้สึกว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่น่าเสียดายนัก เพราะถ้าเรามี
หอรูปดี ๆ แล้วจะเป็นประโยชน์ในทางวรรณคดีศึกษาได้
เป็นอย่างดี

๒. เรืองหอจดหมายเหตุน ท่านตรัสว่า— “เราหาหนังสือ
หลักฐานทางราชการในสมัยก่อน ๆ ถ้าหากอยู่แล้ว ฉะนั้น

ถ้าเรมตนเดี่ยวแต่บัดนี้ ในเวลาอีก ๑๐๐-๒๐๐ ปี เด็ก ๆ จะแต่ง
หนังสือเรื่องอะไรก็จะหาหลักฐานได้จากหอหนังสือ ไม่ต้อง
ลำบากเหมือนคนชนพ้อ” ข้างเจ้าทอดถามว่า - “จะเอา
หนังสือมาจากไหน” ท่านตอบว่า - “ดังไปตามกระทรวง
ว่าหนังสืออะไรที่พ้น ๒๕ ปีแล้วให้ส่งเข้าหอ เราจ้างเด็ก
ผู้หญิง (เพราะรายจ่ายต่ำด้วยไม่ใช่หัวหน้าครอบครัว) ด้วย
เงินเดือนน้อยมาเป็นผดเล็กก็ เล็กเรื่อง เข้าเพิ่มเรื่อยไป
ในไม่ช้าเราก็จะได้เรื่องติดต่อกันมาเป็นหลักฐาน แต่เรื่อง
ก็เป็นเช่นเดียวกับหอรูป คือยังไม่มีใครเห็นความสำคัญ
หนังสือเก่าที่มีอยู่ก็อยู่ไปเรื่อย ๆ รอวันให้ปวดกอดของ
พระเดชพระคุณชาติต่อไป

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานวงหน้าให้เป็นพิพิธภัณฑ์ และโปรดให้เสด็จ
พอทรงจัด วันที่ไปรับสถานที่จากทหารซึ่งอยู่ในตอนหลัง
พระที่นั่งนั้น ในบางห้องที่ปิดไม่ได้ใช้ เต็มไปด้วยขี้คางคาว
กลิ่นคดบอบบอวลไปหมด ทางระเบียงพระที่นั่งก็หักพัง
หลังคาห้อยเป็นแฉ่ง ๆ เสด็จพอทรงพระดำเนินตรวจทั่ว
แล้วตรัสว่า - “จะไปขอเงินคลังก็ไม่ได้ เพราะเขาจะต้อง

ตอบว่าให้รอเพราะราชการค่อนข้างมี แต่อายุพอสมควรไม่รอ
 ด้วย ต้องคิดหาส์ตางค์เอาเอง” ต่อมาวันหนึ่งท่านตรัสว่า—
 “ลูกพูน พรุ่งนี้ท่านพาไปมิวเซียมให้พ่อ ๒๐ คน พ่อจะเลี้ยง
 เพื่อน ๆ แล้วเชอไปริมน้ำ” ถึงเวลาเช้าพ่อก็ไปจัดโต๊ะ
 ที่สนามด้านเหนือของพระที่นั่งอัคราภิเศก เพราะแต่เดิม
 ตรงนั้น ดึกครกมพวกพ่อค้าทางฝรั่ง แหก จีน เดินเข้ามา
 เป็นแถว ท่านก็ทรงเชิญไปนั่งโต๊ะกินน้ำชาจนอิ่มแล้ว ก็
 ตรัสกับเขาว่า—“ในหลวงประทานทองหนาน ให้ฉันจัดเป็น
 พิพธิภัณฑ์ของชาติ จะไปขอเงินคลังเขาก็คงไม่ให้ ฉันก็แ
 ลังทุกทีก็กลัวจะไม่ได้ทำ จึงคิดว่าจะทำยังไงดี แล้วก็นึกถึง
 พวกท่านว่า ท่านอยู่ในเมืองไทยมานาน คงจะยินดีที่จะ
 ช่วยที่จะเห็นความเจริญของเมืองไทย จึงได้เชิญมาช่วยกัน
 ดูสถานที่ในวณนี้ ว่าเราจะต้องซ่อมแซมอะไรอย่างไรบ้าง
 และขอให้ช่วยเท่าที่ท่านจะช่วยให้เกิด” ทุกคนอมยิ้ม แต่
 มิสเตอร์ แมดคม Malcom นายห้างบอร์เนียวพูดว่า—“เพง
 ได้พบผู้เชี่ยวชาญทางขอทานวณนเอง!” ทุกคนก็หัวเราะ
 แล้ว Mr. Malcom พูดอีกว่า—“ขอต่อนักแล้วด้วยเรา
 จะไม่ให้ก็ไม่ได้” แล้วก็นำพวกแขกเดินดูทั่ว ๆ ไปแล้ว

ต่างคนก็ต่างกลับด้วยความเบิกบาน ไม่ได้พูดอะไรกันออก
 พอรุ่งเช้ารถยนต์ก็ชนไม้ ชนตะปู ชนเมนต์ กระเบื้องมุง
 หลังคาและปูน ฯลฯ เข้ามากองไว้ในพิพิธภัณฑสถาน
 อย่างเพียงพอ ท่านทรงพระสรวลแล้วเรียกนายอด ห้วนหน้า
 ช่างไม้ในพิพิธภัณฑสถานมาเป็นผู้ทำ ทรงกำชับว่าให้ใช้คนไทย
 ทั้งหมดเพื่อให้รู้จักทำเป็น พิพิธภัณฑสถานของชาติจึงกลับบริ-
 บูรณ์ขึ้นได้ โดยรัฐมิได้ออกส่งตางค์ช่วยเหลือเลย ภายหลัง
 ทรงขอคลังมาทำโรงเก็บราชรถได้ ๒๐,๐๐๐ บาท ด้วยทรง
 ยืนยันว่าชาติถ้าไม่ให้จะลาออก เพราะตั้งพระทัยจะจัดเรื่อง
 รถอย่างเมืองโปรตุเกส เมื่อสถานท่อมบรรณคดีแล้วก็เริ่ม
 ลงมือจัด ของเก่าที่มีอยู่โดยมาก คือนกสัตว์ฟันทรงๆ และ
 ของที่โยนๆ ไว้ด้วยไม้มีใครเอาใจได้เท่าใดนัก เด็ดจพ้อ
 ทรงเห็นว่าคนไทยกำลังต้องการความรู้ในเรื่องตัวเอง จึง
 ทรงจัดไปทางช่วยการศึกษา มีห้องราชพิชิตนพทุไชยวรวิทย์
 ห้องรูปทองแดงจัดเป็นสมัยๆ ในอิศราวิจิตรฉาย ฯลฯ ดังเห็น
 อยู่บัดนี้ เป็นต้น ท่านทรงพระดำเนียบบอกให้จัดให้จัดเรื่อง
 ราชรถเองทุกๆ เช้าจนถึงเวลาแล้วยกกลางวันจึงกลับวัง - ถ้า
 ชาติคู่ชาติใดจะท่านทรงเรียไรจากเจ้านายพหนอง ถ้าเป็นเรื่อง

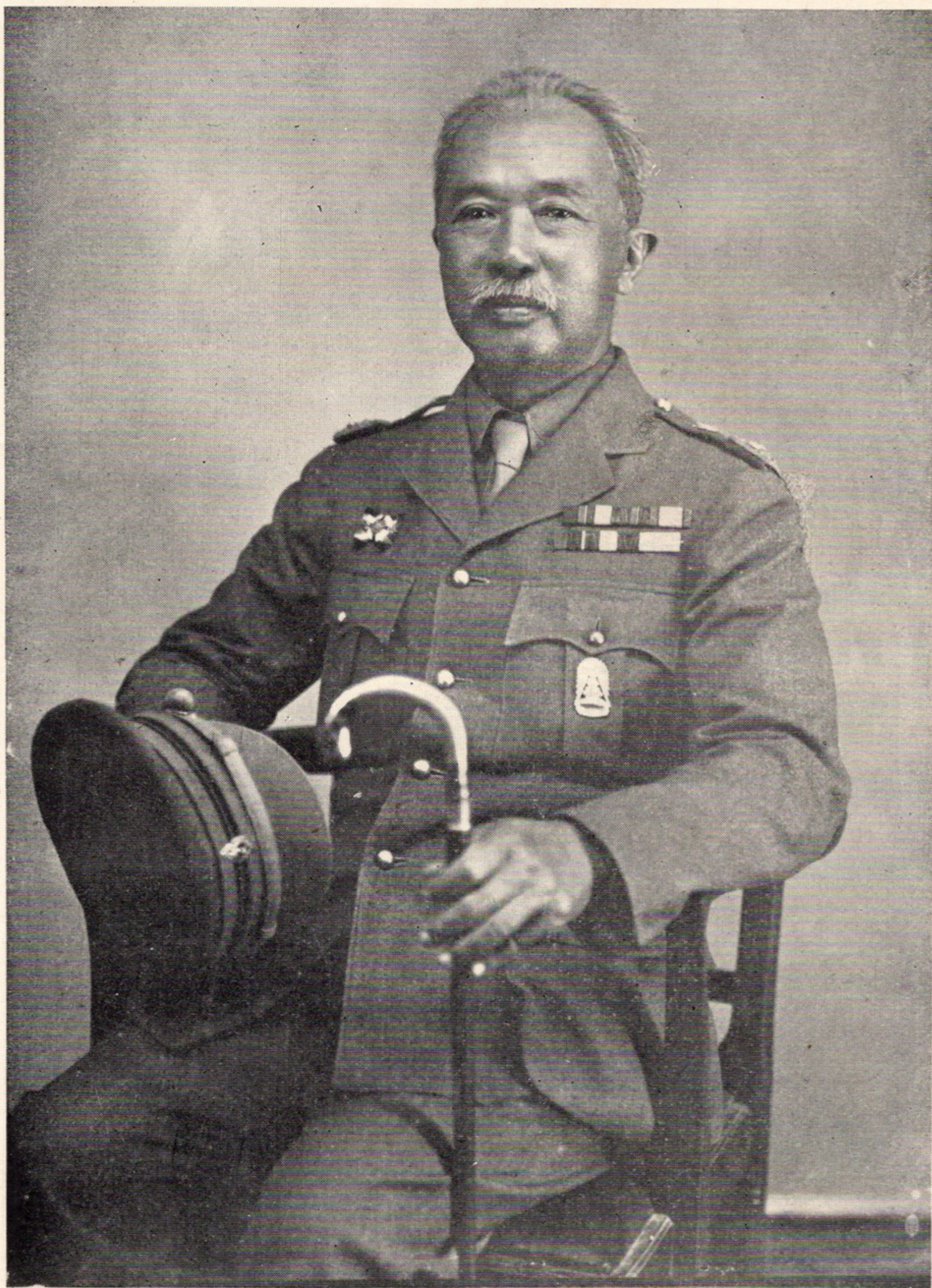
ทางศาลนา ท่านทรงขอพระสงฆ์จนล้มเด็จพระพุฒาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ท่านว่า “มีแต่เรียโรคฤๅษณ์กตบตรงกันข้าม” แต่พระมหาเถระท่านก็ช่วยให้ของแฉะแฉะจนวายแทบทุกองค์ เพราะท่านรู้ประโยชน์ส่วนรวมดี ส่วนของอื่น ๆ สิ่งไรไม่มีท่านก็ขนไปจากวงจนเกือบ ๆ จะหมด แล้วท่านก็ทรงเล่นอย่างอื่น เช่น เก็บของปลอดมไว้เป็นบทเรียนเป็นต้น มีเพื่อนฝูงพากันทักว่าของจากวงนั้นจะให้เลยได้แน่หรือ? ถ้าพระองค์เองออกแล้วผู้ใดจะมาแทน ท่านจนต่อขอทักท้วง จึงโปรดให้จดไว้ว่า—ประทานยมจนบัดนี้ คราวจนถึงคนทำงาน ทรงฝึกสอนหลวงบริบาลบรรณาคด้วยพระองค์เองทุกเช้า จนเป็นที่พอพระทัยมาก วันหนึ่งหลวงบริบาล ๆ ด ๆ เกิดป่วยหนักเป็นโรคปอดบวมจนหอบนอนไม่ลง แล้วแม่เสริมภรรยาวิ่งมาทูลเสด็จพ่อในเวลาเกือบ ๒๓ น. พอทรงทราบก็ตรัสใช้หญิงพลยกับหญิงเห็ดชื่อว่า “เอารถไปเดี๋ยวนี้ จะทำอย่างไรก็ตามต้องไปจัดการไม่ให้หลวงบริบาล ๆ ตายให้จงได้” รถออกไปแล้วจึงตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า “ยังไม่มีตัวแทน ถ้าตายงานกำลังเดินก็เสียหมด” เกือบ ๒๔ น. หญิงเห็ดจึงได้กลับมา ทูลว่าไปแล้ว

อาการให้หลวงสุริยพงษ์แพทยไพศุทธิ์ (กระจำ บุนนาค)
 พัง แล้วเอาหมอบไปด้วยถึงบ้าน เบ็ดมุ้งเข้าไปดูเห็นหลวง
 บริบาล ฯ มาพนคอปนหัวรากับชาวอาหารบึงพงหอบอยู่
 หมอบพังอาการรู้แต่ว่าเป็นโรคนิวโมเนีย จึงเอายาไปเสร็จ
 พอถึงตรวจแน่แล้วกณดยาทันที แล้วพาคนเจ็บไปส่งโรง-
 พยาบาลจุฬาลงกรณ์แต่ในค่ำนั้น เด็ดจพอจึงได้เข้า
 บรรทม ส่วนพวกพนักงานตามห้องในพิพิธภัณฑสถาน ตรี
 ตั้งให้หลวงบริบาล ฯ หาผู้หญิงทนมพอแม่เลี้ยงให้มาทำ
 งาน เพราะเราจะให้ได้เพียงเงินใช้ส่วนตัวเล็กน้อย (คือ
 Pocket money) พิพิธภัณฑสถานไม่มีทุนพอจะให้ถึงเพียง
 ครอบครัวยุได้ แรกทำงานทางความสะอาดห้องละ ๒ คน
 ถ้าเล่าเรื่องห้องของตัวจนเป็นผู้นำเที่ยวได้ และซ่อมแซม
 ตั้งหักขาดได้ด้วย จะขึ้นเงินเดือนให้ ถ้าเวลามแซมเมืองมา
 พวกข้าพเจ้าจะต้องไปฝึกหัดแม่พนักงานเหล่านั้นให้รู้จักทำ
 ความเคารพและเลี้ยงดูลูกอย่างไร วันหนึ่งได้เข้าไปถึงห้องรูป
 ทองแดง พบบ้ายอนหนึ่งจควา-พระดะดุงมาร-ท่านหยุด
 ถามหลวงบริบาล ฯ ว่าใครเขียน? หลวงบริบาล ฯ ทูลตอบ
 ว่า-ข้าพระพุทธเจ้า ตรีถามว่า-มีเงินในกระเป๋าไหม ทูล

ตอบว่า—มี ตรัสว่า—เอามา ๓ บาทปรับค่าหุดอกประชาชน
 แล้วเอาไปได้ในหีบเงินบำรุงพิพิธภัณฑ์นั้น” แล้วตรัส
 ต่อไปว่า—“จะเล่าให้ฟังเรื่องเป็นอย่างนี้ เมื่อมีการประกวด
 พระพุทธรูปทวดเบญจมาศพิตร มีพระมารวิชัยองค์หนึ่ง
 พระพักตร์รูปเบญจนาเกลียด พระองค์เจ้าพระอรุณนิภา-
 คุณากร วุฒราชบพิตร ท่านจะตรัสพระพุทธรูปก็ไม่ได้ ท่าน
 จึงตรัสขึ้นว่า — “พระองค์นี้จะกาดังดังเมือเห็นมาร”
 คนที่เข้าใจก็พากันอมยิ้ม และแต่นั้นมาใครอยากจะตีพระ-
 พุทธรูปก็ใช้คำว่า “ดังมาร” เลยเป็นศัพท์เขาเป็นจริง
 เป็นจริงเพราะคนไม่รักเห็นเหตุ” แต่จนบัดนี้เขาพากันยังได้ยิน
 คนใด ๆ ทมความเรียงคงเรียกว่า—พระดังมารอยู่ จึงนำ
 เรื่องนี้มาลงไว้ในบัดนี้

ครั้นจัดการเรื่องพิพิธภัณฑ์ชาติเสร็จและเสร็จพระราช
 ดำเนินเปิดเป็นทางการแล้ว ก็ไม่มีคนดู เสด็จพอทรงม
 โบบอกไปยังกระทรวงศึกษาว่าทรงจัดช่วยการศึกษาดวย
 ฉะนั้นขอให้ส่งให้นักเรียนมาดูได้ ครั้นนักเรียนหญิง
 และนักเรียนชายมาเจอะกันเขาก็กลายเป็นเล่นชอนหากัน

ไป ถ้าได้ถามเขาก็ได้รับคำตอบว่า—ไม่มีผู้ขายให้เข้าใจ
 จึงไม่ได้ประโยชน์ เด็ดจพอทรงลงทุนประทานเด็กเซอร์
 แก่พวกครูเองที่พระที่นั่งอศราวันฉฉย แต่ครูในเวลานั้นไม่
 เห็นประโยชน์เสียแล้ว ถามชนว่า—เด็กเซอร์อย่างนั้น ๑๕ นาที
 ได้ไหม ? ท่านก็ทรงหมดศรัทธา และประจวบกับเวลา
 กำลังจะเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วย เด็ดจพอทรงคิด
 หาทางที่จะให้ประชาชนไปดูให้ได้ วันหนึ่งจึงรับสั่งกับ
 ข้าพเจ้าว่า—“ลูกพุนทำอาหารว่างไปขายที่พิพิธภัณฑ์อาทตย
 ละครงหนอยเถอะ เพราะถารูกนว่าอาหารท่านหญิงதாகเป็น
 ประกัณว่ากินได้ไม่สกปรก ฝรั่งทอยากกินของไทย ๆ จะ
 ได้มา เมื่อฝรั่งมา คนไทยก็จะมา” ข้าพเจ้าทูลว่า—“ถ้า
 มาอย่างพวกนักเรียนจะได้ประโยชน์อะไร ท่านตรัสว่า—
 “เอาเถอะ เดินผ่านไปผ่านมากคงจะเกิดอยากรอยากเห็น
 ชนมาบ้าง เพียงคนดองคนกยงดี” แล้วโปรดให้ปลุกราน
 ชนข้างหลังพระที่นั่ง เป็นทพกครองรอบพิพิธภัณฑ์ มอาหาร
 ว่าง snack และน้ำตาล ๆ ขายก่อน แล้วให้รับของที่ไทย
 ทำแม่จากหัวเมืองต่าง ๆ จะฝากขายได้ เพราะเมื่อเวลา
 พวกนักเรียนเที่ยวมากไปดพิพิธภัณฑ์ทุกครั้ง ได้ผลคอกคนมา

เสนาบดีกระทรวงมูรธาธร พ.ศ. ๒๔๖๖

ตอนทรงเป็นเสนาบดีกระทรวง

มูรธาธร

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
เทอดวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศขึ้น
พระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้เจ้าพระยามหิธร ฯ ราชเลขาธิการลงมาจากนครปฐม
ซึ่งเสด็จประทับอยู่ในเวลานั้น ให้มาทูลเชิญเสด็จพอกลับ
เข้ารับราชการในคณะเสนาบดี เพราะทรงว่าเหวพระราชนิ
ฤทัยที่ไม่มีเจ้านายผู้ใหญ่อยู่ในราชการ เสด็จพอกกราบ
บังคมทูลไปว่า - “ชีวิตอยู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วแต่
จะทรงพระมหากรุณา” เจ้าคุณมหิธร ฯ เถาว่าพระเจ้า
อยู่หัวทรงตอบพระเพลาว่า - “นี่แหละท่านเป็นเจ้านาย
ผู้ใหญ่แท้” คราวนั้นข่าวว่าเสด็จพอกจะเสด็จกลับเข้าทำงานใหม่
เพราะไม่มีสมเด็จพระยาเทอดวงศ์วโรปการ เสด็จออกนอก
ทุกคนเข้าใจว่าจะต้องไปเป็นกระทรวงต่างประเทศแทน

ดมเด็จพระยาพระองค์นั้น เราต้องรับแขกพวกเสนาทศ
 อยู่หลายวัน และต้องบอกอยู่จนเบื่อว่ายังไม่รู้ว่าตำแหน่ง
 อะไร จนกว่าจะมีประกาศ พอประกาศออกว่าทรงเป็น
 เสนาบดีกระทรวงมรุชาคร การคนเดินควายของพวกเขา
 ต่างประเทศจึงสงบไป กระทรวงมรุชาครอยู่ในพระบรม
 มหาราชวังตรงหน้าพระมหาปราสาท งานในกระทรวงคือ
 รักษาเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสัญญาบัตรแต่ต้องประทับ
 ในที่ประชุมเสนาบดีสภาด้วย เสด็จพ่อเสด็จไปกระทรวง
 ทุกวัน แม้ไม่มั่งมากมายก็ทรงคิดให้ทำประวัติราชการ
 ขึ้นในครุฑนั้น ทรงเป็นเสนาบดีมรุชาครอยู่ได้ ๒ ปี พระ
 บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต พอ
 เป็ดยรัชกาลใหม่ก็เจอะมรสุมเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก
 เสนาบดีสภาเห็นว่ามั่งทางทำได้เพียง ๒ อย่าง คือ ๑. ขึ้น
 ภาษี ๒. คัดงบประมาณลงให้ได้ เสด็จพ่อทรงให้ความ
 เห็นว่าการขึ้นภาษนั้นคนทั่วไปต้องเดือดร้อน ถ้างบประมาณ
 มาณคนจำพวกเดียวเดือดร้อน แต่เราจะต้องลงทุนเป็นคัว
 อย่างจากตัวเราเป็นต้นไป ฉะนั้นจึงทรงแนะนำรัฐบาลให้ดม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พ.ศ. ๒๔๗๒

กระทรวงมูรชากรททรวงว่าอยู่เสีย เพราะไม่ม้งานดำคณูถึง
 จะต้องเป็นกระทรวง แดวให้ตัดเงินเดือนกันลงไปตั้งแต่
 พระองค์พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
 เกดเจ้าอยู่หัวทรงได้อยู่บิณะ ๑๑ ด้านรวมทงเดยงดูพระ
 ราชวงศ์ ข้าราชการรักษาพระราชวังต่าง ๆ การพระราช
 พช และบริบรองเดยงดูแชกต่างประเทศด้วย แม่เชนนน
 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรวงยอม ให้บ้าน
 เมืองคดกดับไปเป็นบิณะ ๖ ด้านเหมือนดมเด็จพระบรมชนก
 นาท เพื่อช่วยเคัรชฐกิจซงกำลังทรุดโทรม กำลังจะคด
 เงินเดือนอภารฐิจงได้อยู่เดือนละ ๓,๖๐๐ บาท โดยไม่มีเบย
 บริบรองเดยงดูเบยประชุม เบยเคนทางดักอย่างเคียวในเวถานน
 กพอดเคิดการเปลยนแปลงการปกครอง จิงเป็นอนันหมค
 กิจการงานทงปวง เมอรชกาลท ๗ เดวยราชย์ได้เดือน
 พระอิสริยยคเป็นดมเด็จพระยาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ พระ-
 ชันษา ๖๗ ปี

การงานประจำวัน

เนื่องแต่ได้จดพอทรงเขียนหนังสือไว้มาก ถ้านับเท่าที่
คนพบเวลาน คอ

๑. พงศ์าวดาร ๓๓๔ เรื่อง

๒. โคตงกลอน ๙๒ ,,

๓. คำสอน ๗๖ ,,

๔. อธิบายแทรก ๑๙ ,,

๕. ประวัต ๑๖๐ ,,

๖. ตำนาน ๑๐๓ ,,

๗. ในนิตยสารสยามสมาคม ๑๐ ,,

จึงมั่งงัดยวาทานหาเวลาทรงเขียนได้อย่างไร ข้าพเจ้าจึง
เห็นว่าควรเล่าถึงงานประจำวันของพระองค์ท่านไว้ด้วย

ท่านบรรทมตื่นเวลา ๗ น. เข้า สรงพระพักตร์ทรงผ้าจับ
(ทรงใจกระเบนเอง) และฉลองพระองค์ผ้าบางปิดคอ
กระดุม ๕ เม็ดเรียบรอยแล้ว ได้จดเข้าบูชาพระและพระ-
บรมอัฐิในห้องพระ แล้วได้จดออกมาด้วยเครื่องเข้า มนม

๑ ถ้วยแก้วใหญ่ กาแฟนิดหน่อย ไข่ และขนมปังกับเนย
 ผัดไม้ ที่เคยยงบนตำหนัก ตอนนั้นเดชาฯ ถวายงานททรวง
 ค้างไว้แต่เวลานั้น และทูลขอรักในวันนั้นให้ทรงทราบว่า มี
 กำหนดอะไรบ้าง ถ้าเป็นการร่อนกัทรงต่อในเวลาด้วย
 ลูกหลานเล็ก ๆ มักจะเฝ้าในตอนนั้น พอด้วยเสร็จกัทรงหยิบ
 กระดาษดินสอติดพระหัตถ์เข้าไปในห้องเล็กด้วย แล้วกลับ
 ออกมาทรวงต่อที่โต๊ะทรงพระอักษร บางครั้งก็ทรงเขียน
 เอง บางครั้งก็ทรงบอกให้เลขานุการเขียน พวกกระทรวง
 มหาดไทยในสมัยนั้นเดชาฯ—บางครั้งท่านทรงบอกให้เจ้า-
 หน้าทเขียนพร้อมกัน ๔ คน ๆ ละเรื่อง จนเขามเขียนนั้นนก
 ว่าจะบอกสืบเรื่องกันเป็นแน่ แต่ก็ไม่เห็นผลสักที ทรงแต่ง
 หนังสือไปจนถึงเวลาราว ๑๐ น. ครึ่ง ได้ตกลงจากตำหนัก
 ไปหาคุณย่า ไปถึงก็หมอบกราบและถามว่า — “แม่ดบาย
 รึจะ?” บางครั้งก็ไปบอกข่าวคราวต่าง ๆ บ้าง แต่อย่างไร
 ก็ต้องไปกราบทุกเวลาเช้า แล้วเสร็จกลับมาตรวจวัง จะ
 สักปรกทีไหนสักหนึกก็ไม่ได้ ครั้นว่าการลงมายุบ้านตอนนั้น

เพื่อให้โอกาสแก่คนที่มาเผ่าจะได้ไม่ต้องคอยนาน ถ้าวันใด
 ไม่มีใครมาเผ่าก็เสด็จกลับขึ้นไปเขียนหนังสือต่อ จนถึง
 เวลา ๑๑ น. จึงแต่งพระองค์เสด็จไปหอบพระร่มและพิชิ-
 ภัณฑ์สถาน ทรงตรวจงานอยู่จนถึงบ่าย ๑๓ น. จึงเสด็จ
 กลับมาวัง ตรงนาและเสวยกลางวัน แล้วเสด็จขึ้นไป
 บรรทมพัก ๑ ชั่วโมง จะหลับหรือไม่หลับกับบรรทมหลับ
 พระเนตร บ่าย ๑๖ น. บรรทมตื่นเสวยน้ำหวาน ๆ เช่นน้ำ
 มะนาวหรือน้ำขิง ๑ ถ้วยแก้วแล้วแต่งพระองค์ไปในงาน มี
 ตั้งแต่ประชุมต่าง ๆ และงานพิธี ถ้าวันใดว่างก็เสด็จไปทรง
 กอล์ฟ โดยมากกับหญิงเหตอเพราะมีชายด้วยกัน กลับ
 ถึงวังราว ๑๘ น. พักครู่หนึ่งแล้วตรงนาลงมาเสวยเย็นเวลา
 ๒๐ น. เสด็จกลับขึ้นไปทรงอ่านหนังสือในมุ้งลวดที่เจดียง
 ครั้นว่า — “เข้าเขียนเป็นวิทยาทาน คำตองหาความรู้ต่อ
 มณะนมนจะหมด คนทนกว่าตัวรูปอแลวนนเป็นคนตายแล้ว
 เป็น ๆ เพราะโลกหมุนอยู่ทุกนาท เราตองเรียนตามมันไป
 จึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่ได้ ” จนถึงเวลา ๒๓ น. จึงจะเข้า

บรรทม เสด็จพ่อทรงใช้เวลาดาของพระองค์อย่างนี้ทุกวัน
 โดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย และทรงตรงต่อเวลาเป็นอย่างยิ่ง
 ตรัสว่าสะดวกแก่ผู้ทำงานกับเรา พวกผู้ใหญ่เล่าว่าในสมัย
 รัชกาลที่ ๕ เกือบไม่มีเวลาเสด็จอยู่กับวงเลย เสด็จกลับมา
 วงกเวลาดก ๆ บรรทมคนราว ๑๒ น. แลวกเสด็จกระทรวง
 มหาศไทย เสด็จงานทกระทรวงแล้วเลยเข้าไปเฝ้าอยู่จนถึง
 เวลาเสด็จขึ้นชงบางทกตก มนอยวนนทที่จะได้เสด็จกลับ
 มาเสวยเย็นทวง ฉะนน การแต่งหนังสือในต่อนนเห็นจะ
 ทรงเขียนทกระทรวงเป็นส่วนมาก เคยได้ยินแต่ทรงเล่าว่า
 - วนอาทตยกตองไปกระทรวงเพราะมันเคย

๕ ทรงเลียงลูกอย่างไร

ธรรมดาพ่อแม่ที่มีพระมาก ลูก ๆ มักจะตกอยู่แต่กับ
พี่เลี้ยงนางนม เพราะไม่มีเวลายามาดูแลได้ ยิ่งคนที่มียุ
มากถึง ๒๐ คน ก็จะได้เลี้ยงดูให้โตเหมือนกันหมดทุกคนไม่ได้
เป็นธรรมดา ข้าพเจ้าจะเป็นผู้มียุหรือมีเวรกรรมอย่างไร
ก็ตาม คงแต่แม่ตายแต่ข้าพเจ้าได้ ๗ ขวบแล้ว ข้าพเจ้าก็เป็น
โรคติดพ่อเพราะความรักแม่ไปรวมอยู่ทพอดด้วย ในสมัยนั้น
เด็กผู้หญิงเข้าไปรับการฝึกหัดจากสำนักต่าง ๆ ในพระบรม
มหาราชวัง เด็กผู้ชายไปโรงเรียนและไปต่างประเทศเพื่อ
ศึกษาวิทยาการอย่างมากมาย ฉะนั้น พ่อของข้าพเจ้าจึง
ต่างแยกกันไปคนละทิศละทาง กลับมารวมกันเมื่อหมด
เวลาศึกษาแล้ว ส่วนตัวข้าพเจ้าเองแม้จะถูกส่งเข้าไปในวัง
ตามธรรมเนียมปกติ แต่ข้าพเจ้าก็ทูลลาพระวมาดาเชอออก
มาเฝ้าเจ็ดจพ่อได้เสมอ ถ้าไม่มาวงศ์ไปเฝ้าทกระทรงซึ่ง
อยู่ตรงข้ามวัดพระแก้วในประตูเศษชัยศรี เวลาเจ็ดจไป
ตรวจการหัวเมือง เจ็ดจพอกก็โปรดให้ไปรับออกมาจากวัง

เพื่อเอาไปด้วยทุกครั้ง หมิงเหลอติดข้าพเจ้าไปในวังด้วย
 ตงแตข้าพเจ้า ๗ ขวบ หมิงเหลอ ๖ ขวบ จึงเคยติดกันมา
 เรื่อยจนบัดนี้ พอมีอายุได้ ๑๔-๑๕ ปีก็ออกมาอยู่กับเสด็จพ่อ
 ทั้ง ๒ คน การอยู่กับท่านนั้น คอยอยู่อย่างเป็นผู้ปฏิบัติรับใช้
 ตลอดมาจนสิ้นพระชนม์

มีหลายคนเห็นว่าข้าพเจ้าจะเอาตัวไม่รอดเพราะเสด็จ
 พ่อทรงตามใจ แตกมีหลายคนที่ได้มาคุ้นเคยแล้วร้องว่า—
 ท่านเลี้ยงกวอดจนจริง เสด็จพ่อทรงทำอย่างไรก็ตาม แต่
 ท่านทำให้เราทรงรักบูชาและกลัวเกรงด้วย กลัวว่าท่านจะ
 เสด็จพระทัยท่านจะกริ้วไม่ใช่กลัวอย่างกลัวถูกเขย่นถกต
 เรมคนแต่เขา ถ้าเรายังไม่ยอมอดอยู่ในมุ้งสะกพอท่านเดินผ่าน
 มาเป็นปลดมุ้งหมดเลย ร้องดัง ๆ ว่า — “ไม่ใช่เวลานอน
 โมงหนึ่งแล้ว” คนแล้วจะนั่งเฉยเมยไม่ทำอะไรไม่ได้ ต้อง
 ไปรวมกันทำขนมขาย หรือเรียนดนตรีไทย บางทีก็มาช่วย
 ท่านรับแขก เวลานั้นเราอยู่ท่านก็มาตรวจเสมอว่าสกปรก
 หรือไม่ เพียงวางของไม่ตรงทักเรียกให้กลับมาวางเสียใหม่
 ท่านตรัสว่าราคาญตา เขาต่างคนต่างทำงานแล้ว กลางวัน
 ก็มากินโต๊ะกลมกับท่าน กลางคืนก็มากินโต๊ะและในโต๊ะด้วย

ทรงเลี้ยงลูกอย่างไร

แถวหน้า — ๑ พูนพิศมัย ๒ กรมพระดำรงราชานุภาพ ๓ พิลัยเลขา

แถวหลัง — บรรดาเสวศักดิ์
พัฒนา

น้แหละคือโรงเรียนของเรา ใครจะเล่าอะไรทูลถามอะไร
 ก็ได้ และบางทีท่านตอบสั้นๆ ตอนเล็ดงานโดยมากเรา
 ก็ไปด้วย กลับมาท่านมักจะถามว่าเห็นอะไรบ้าง ได้ยิน
 อะไรบ้าง ใครนั่งที่ไหน ใครทำอะไร ถ้าไม่ได้เล็ดจด้วย
 ท่านก็ถามมากจน ครึ่งหนึ่งข้าพเจ้าถูกถามว่า-พระเทศน์
 ว่าอย่างไรวันนั้น ข้าพเจ้าตอบไม่ได้ เพราะเวลานั้นพอเรา
 เจอะกันเขาก็มวดยกันเสียไม่ได้ฟัง ท่านก็บ่นว่าเสียเวลาไป
 ไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรเลย เพิ่งเข้าใจภายหลังว่าท่านสอน
 ให้มีการสังเกตเป็น เมื่อข้าพเจ้ายังมีหัวจุกท่านเล็ดจไป
 อยธยาและประทับคุยกับเจ้าคุณ โบราณ ๆ อยู่ราว ๆ ๒-๓
 ชั่วโมงนั้น พวกเราเด็ก ๆ โดยมากก็อยู่บนต้นพุทรา ท่าน
 ก็ไม่ว่าอะไร จนโกนจุกแล้วท่านก็ไม่ปล่อยให้ไปขึ้นพุทรา
 อย่างเคย ท่านเรียกมานั่งใกล้ ๆ แล้วโยนอิฐ ๒ แผ่นให้ดูว่า
 “ดูซิ ว่ามันผิวกันอย่างไร” มันมีหนึ่งลือแผ่นหนึ่งไม่มี
 แผ่นหนึ่ง ต่อมาเราก็คอย ๆ เข้าใจและสนุกในการชุดค้น
 ไปด้วย พออายุ ๑๓ ท่านทรงสอนให้หุงข้าว และให้แม่นม
 สอนทำกับข้าวง่าย ๆ เช่น แกงผัก เจียวไข่ เป็นต้น ท่าน
 ตรัสว่า “เกิดมาเป็นผู้หญิงก็ต้องทำหน้าที่ของตัวให้ครบ

ถ้วน ส่วนจะชอบทำอะไรพิเศษก็เป็นเรื่องของทำเล่น hobby
ถ้าทำกับชาวไม่เป็นแล้วเกิดอยากกินแกงเผ็ดขงมา สั่งให้
บ่าวทำ ถ้าบ่าวมันยอมถามว่าได้อะไรบ้าง จะไม่อายมันรึ ?
ท่านตรัสว่า—จะเป็นนายคนต้องหัดเป็นบ่าวมากจน จึงจะรู้
ใจบ่าว ทรงสั่งข้าพเจ้ามาแต่เด็ก ๆ ว่า — ถ้าทำอะไรผิดก็
อย่าปิด ต้องรับและเสียใจเสีย เพราะคนทุกคนต้องทำผิด
บ้าง ผิดกับชาวไม่เหมือนกัน ออกขอหนังสือท่านว่าเป็นภาษา
อังกฤษว่า Be frank and fair. Be kind and natural ไม่รู้จะ
แปลว่าอย่างไร เรืองสั่งหน้าอย่างหนึ่ง ท่านทรงกวัดขั่นมาก
เดอนเล่มมือว่า— “อย่าทำหน้าปวดของอย่างนั้นชดดู จะพูด
กับใครควรจะยอมเสียก่อน เขาวามลัทธิหน้า” ถ้าข้าพเจ้า
โกรธใครจนทำหน้างอ ท่านมักจะตรัสว่า— “ไปส่องกระจก
ดูว่าหน้าตาด้วยไหมเวลานี้ แล้วจับพจรรดูด้วยวามัน
ปรกติหรือเปล่า คนที่เขาทำให้โกรธเขาก็ดีใจไปว่าเขาทำ
ให้เราเดือดร้อนดำเร็จ!” ครึ่งหนึ่ง ข้าพเจ้าโกรธวามันคน
ด่าว่าเล็ดจพอ ข้าพเจ้ากทลว่า— “เล็ดจพอนงเล็ดอย่างน
เขาก็ได้ใจว่าเราทำผิดจริงจึงตองยอมแพ้”

ท่านตรัสถามว่า—“เธอเห็นว่าพ่อควรทำอย่างไร?”

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า—“ถวายฎีกาในหลวงให้ท่าน
ตัดสินว่าใครผิดใครถูก”

ท่านตอบว่า—“เชอนับว่า พ่อของพ่ออยู่ด ๆ มคน
เดินเข้ามาแก้ผ้าให้ดู ทำไมพ่อจะต้องถูกขยันทแก้ผ้าตอบ
เขาอายุหรือไม่วายก็เป็นเรื่องของเขาเอง พ่อไม่รับด้วย”

บางครั้งท่านก็ตรัสเป็นเชิงปรารภว่า—“พ่ออดทำให้
ทำถนนไว้ให้ลูกเดินตาม ที่ไหนมีหนามก็ตัดทิ้ง ที่ไหนมี
รู้งแยว พ่อก็ถมดินให้เตี้ย เชอกเดินตามพ่อดี ๆ แต่
พ่อก็ห้ามไม่ให้ช้างถนน เชอกก็หลุดจากดัมไปกัดกับหมา!”

ข้าพเจ้าทูลว่า “ก็มันไม่ใช่หมาขเรอนกต่างถนน
หม่อมฉันก็ตองดี” ท่านก็เลยทรงพระสรวล

วันหนึ่งกาลลงนกอาหารเย็นกินอยู่เต็มโต๊ะ จังจก
เกิดตกแปะลงมาตรงพระพักตร์เสด็จพ่อ พวกเราแทนที่จะ
อยู่ช่วยท่านกลบดกหน้หมดโต๊ะ ท่านประทับอยู่พระองค์
เดียวหัวโต๊ะ จังจกกไ้ชนไปบนพระกรซ้ายของท่าน ๆ ก็
เฉยให้มันไ้ชนไปจนเกือบถึงพระพาหา (ไหล่) ของท่าน
แล้วก็กระโดดลงพนไป เราไปแอบดูอยู่ข้างประตู พ่อเห็น

มันไปแล้วก็ค่อย ๆ ทยอยกลับมายังท่งด้วยรู้สึกอาย ๆ
ท่านตรัสถามว่า— “กลัวอะไร ?”

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า— “ไม่ได้กลัวแต่เกลียด”

ท่านว่า— “เกลียดอะไร ?”

ข้าพเจ้าว่า — “เกลียดว่าหางหลุดแล้วยังกระดิก
ได้ !”

ท่านตรัสว่า — “พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า “หอม
หรือเหม็นก็เพราะเราเรียกมันเอง เขาจะเอานาเน่าหรือนา
หอมมาทาแขนเราทงแขน มันก็เหม็นเหมือนกัน เราเองเรียก
มันว่าเหม็นหรือหอมไม่ใช่คนอื่น”

พวกเรานั่งฟัง แต่ดูเหมือนยังไม่เข้าใจนักในเวลา
นั้น บางทีกตรัสว่า — “การพูดนั้นระคายหูตรึงหู ถ้า
จะชอบหรือสับสนก็ควร จะขอให้เขาเตะเอา หรือให้เขาให้
ทงของก็ได้” เดี๋ยวพ่อไม่ทรงบังคับเราเลยสักอย่างเดียว
ถ้าจะโปรดให้ทำอะไรก็ทรงอธิบายจนเราหมดสงสัยแล้วก็
ทำได้ เมื่อตอนทรงกลับเข้ารับราชการใน พ.ศ. ๒๔๖๖
ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า — “นี่แน่ะ พ่อจะต้องรับแขกฝรั่งออกแล้ว
เพราะถ้าทำราชการก็หนีไม่พ้น และถ้าผู้ชายเขามา เขาก็

มเมยมลูกมาด้วย เราจึงตอมผู้หญิงรบ เพราะพ่อจะพา
 ผู้หญิงไปห้องแต่งตัวไม่ได้ พ่อจะวานใครเขามาเป็นแม่
 บานรบแขกให้ก็ได้ แต่พ่ออายว่ามีลูกไม่ดีพ่อจะรบแขก
 เธอจะรบทำหน้าทนให้พ่อได้ไหมละ? ถ้าได้พ่อจะหาครุมา
 ด้อนให้เต็มทเท่าที่ผู้หญิงเราควรจะมีจะเป็นไม่ต้องอาย
 ผู้หญิงฝรั่ง ข้าพเจ้าถูกรับว่าได้ ท่านจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น
 ขออะไรตอบแทนบ้างได้ไหม ข้าพเจ้าทูลถามว่า “หม่อมฉัน
 มีอะไรถวายเดชพ่อด้วยรเพคะ” ท่านตอบว่า “มีช, แลว
 กทรงนบนวพระหัตถ์ว่า ๑. ไม่ดื่บบหริ ๒. ไม่เต็นรำ
 ๓. ไม่ชบรท และทรงอธิบายว่า— “การดื่บบหรินั้นไม่
 เห็นมันด้วยตรงไหน มอกเเหลอง ปากกเขยว พ่อเคย
 ดต่างคคาบหริมากแลวขอไม่ต้องช่วยอีก” และเมื่อไป
 รบพระราชทานกลางวณฑพระราชวงบคกงแยม ควนแมร
 พระราชทานบหริให้ข้าพเจ้าสู้บ ข้าพเจ้ามองดูเดชพ่อกุเทานน
 ควนกทรงพระสรวดตรัสว่า— “ดีแลวละฉันเองก็ไม่ดื่บแต่
 ต้องดื่บเพื่อเป็นเพื่อนแขกเทานนเอง” แลวก็ทรงวางถาด
 บหรินนลงอย่างเกา และเมื่อแรกได้รับเชิญให้ไปเฝ้า
 ข้าพเจ้าวิตกมาก เพราะไม่เคยเข้าราชสำนักยุโรป จึง

ทูลปรารภกับเสด็จพ่อ ท่านทรงแนะว่า “อย่าพยายามทำ
 เป็นฝรั่ง เพราะเธอไม่ใช่ฝรั่ง ถ้าทำจนแถมหนักเป็นของ
 เก่ เกบเอากริยาดีของแม่ไว้เถิด เพราะคนดื้อมองกัน
 ทั่วโลกไม่ตอ้งตกใจ” แล้วยกเป็นเช่นนั้นจริง ๆ ๒. การ
 เต้นรำ ท่านทรงอธิบายว่า เมืองไทยมันร้อนยังไม่ตอ้ง
 การกระโดดโถงเต้น และไม่เห็นมันมีศัลยกรรมไหน ถ้าเขา
 เต้น Lancer ดานเซอร์ หรือ Waltz วอลซ์ กันเมื่อไรพ่อ
 จะอนุญาต อีกประการหนึ่ง วงเลอกของเขามันก็อยู่ใน
 พวกกล้าหาญ ถ้าเต้นกับคนหนึ่งไม่เต้นกับคนหนึ่ง มันจะ
 กลายเป็นการเมืองว่าไปรนนไปรนน ดีแต่ไม่เป็นเสียเลย
 ดึกกว่า แต่ตอ้งรักษาคำพูดนะ ตอ้งเต้นไม่เป็นจริง ๆ”
 และข้าพเจ้าก็เต้นไม่เป็นจนบัดนี้ ครึ่งหนึ่งเคยทูลวงวอนว่า
 ขอประทานเต้นสักครั้งเถิด เพราะคนตรมมันเพราะจริง ๆ
 ท่านก็ตอบว่า - “อ้าวอยู่ ๆ ก็มาด่ารภาพว่าเป็น
 Weakling (ผู้อ่อนแอ) บังคับตัวเองไม่ได้ คนที่บังคับ
 ตัวเองไม่ได้แล้วจะไปบังคับใครได้” ๓. ขบถ ท่านว่า -
 “ไม่มีอะไรนอกจากความรักของพ่อหมดอดูก พ่อเชื่อว่า
 ผู้หญิงไม่ได้ทำมาสำหรับเครื่องยนต์กดโก ฉะนั้นถ้าพ่อรู้

ว่าเธอกำลังถอยพวงมาลัยอยู่คราวไร ก็จะมีผู้รู้ทุกทักว่า
 กำลังจะไปตาย ฉะนั้นให้ความสบายใจแก่พี่น้องเดียวไม่
 ได้หรือ” ก็เป็นอันจนและรับได้ทั้ง ๓ อย่าง ดังที่ทรง
 สอนหมอกขอหนึ่งว่า— “เห็นอะไรดีก็ให้ถามว่า ทำไมถึง
 ดิอย่างนั้น ถ้าเห็นอะไรชั่วเดวก็ให้หนักถามว่า ทำไมจึง
 ชั่วเดวถึงเพียงนั้น คำว่าทำไมคำเดียวจะช่วยให้เรามี
 ปัญญา แต่จะต้องหาคำตอบที่เป็นความจริงให้ได้ อย่า
 ตาเอียงด้วยอคติ” อีกขอหนึ่งนั้น— จะดีอะไรให้หนักเสีย
 ก่อนว่าเป็นเราจะทำอย่างไร ในเรื่องคำสอนนั้นท่านทรงพา
 ไปดูคำสอนต่าง ๆ เช่น พิชัยในคำสอนคริสต์ ในคำสอนอิส-
 ลาม จนเราเกิดอยากกรือยากเข้าใจเรื่องของเราเอง ท่าน
 จึงสอนให้อ่านพระธรรม และอยากจะทำตามท่านอย่างไร
 ก็ได้ ชาวพเจ้าทูลถามจนท่านเคยตรัสว่า “ถ้าเป็นผู้ชาย
 จะเตะเตยวณ” ชาวพเจ้าก็หัวเราะทูลว่า— “เอาดีเพราะ
 อยากกรือ ถ้าไม่รักทำไมถุก” ถ้าเห็นเราอ่านหนังสือท่าน
 ถามทุกทักว่าอ่านเรื่องอะไร แล้วทรงแนะให้ว่าควรอ่านแต่
 ที่ให้ความรู้ เช่นชีวิตคนต่าง ๆ และหนังสือทมิขอเลียงว่า
 ดี เพราะเรื่องอ่านเล่นนั้นอ่านแล้วกลม ดูหนังสือดีกว่า

คิดว่าหนึ่งคือเป็นเพื่อนที่ดีและอยู่ในอำนาจเรา ไม่ชอบก็
เก็บเข้าตู้ไว้ ไม่เหมือนคุยกับคนไม่ถูกใจก็ต้องทนเพราะได้
เขาไม่ได้

ในเรื่องการแต่งงานนั้น ไม่ได้ทรงวางแผนประการใด
ท่านคิดว่ามันเป็นเรื่องชีวิตของตัวเอง ทุกข์หรือสุขก็เป็น
ของตัวเองคนเดียวไปตลอดชีวิต พ่อเป็นแต่จะต้องอายุสาม
ลูกโง่ แต่พ่อก็มดลูกคนอื่น ๆ ที่พ่อจะแก้หน้าได้ บางทีก็
คิดว่า—เกิดมาเป็นผู้หญิงคนเดียวเปรียบมาแต่เกิดแล้วยัง
จะมานั่งท้าวแขนให้ผู้ชายเขาเดอกอกหรือ ? ทำไมเรา
ไม่เป็นผู้เดอก ท่านทรงอนุญาตให้เราไปแหกมาหาได้ที่บ้าน
แต่ไม่โปรดให้ไปบ้านคนอื่น เพราะคิดว่า คนดีเขาไม่
รังเกียจจะมาพบผู้ใหญ่ด้วยที่บ้าน ถ้าคนไม่ดีจริงจะ
ชักชวนไปให้พินผู้ใหญ่ พ่อขออย่างเดียวแต่อยู่พบเล่นหัว
กันมาก ๆ อย่าอยู่ดำพองสองคอดสอง จะได้เป็นพยานกัน
ทรงอธิบายว่าแต่ก่อนแม่ในยุโรปผู้หญิงสาวจะไปไหนก็มี
ผู้ใหญ่ไปด้วย เรียกว่า—Chaperon แชนเพอรอน ไม่ได้
แปลว่าผู้คุม แต่เขาไปเป็นเพื่อนเป็นพยานไม่ให้ใคร
รังเกียจว่าเป็นหญิงเที่ยว ฉะนั้นเราไม่ควรจะรังเกียจ

แซฟเฟรอน แต่คงท่ายกทรงอนุญาตให้ไปกับพี่ๆน้องๆได้
 สำหรับข้าพเจ้าและหญิงเหลืงจะอยู่กับท่านนั้น จะไปไหน
 ต้องทูลลา ถ้าหายไปโดยไม่บอกกล่าว กลับมาท่านก็
 ไม่พูดด้วย ซึ่งทำให้เรากลัวเสียยิ่งกว่ากรวยออกมาเสีย
 ดีกว่า ถ้าเราแต่งตัวผิดผิดตามธรรมเนียมไป เช่นผูกกรรณ
 รอบหัวหรือใส่ดอกไม้เกดหู พอท่านลงมาเจอก่อนขจรภ
 ท่านก็บอกว่า—“พอไปด้วยไม่ได้พ้ออาย!” ทำเอาเราอาย
 หนักขึ้นไปอีก ต้องรีบถอดทงทนท พุดถึงเรื่องความรัก
 ท่านอธิบายว่า—“รักมันมี ๒ หน หนแรกมันทนทน
 เรียกว่า passion คือ หดง อยู่ด้วยกันไปมันก็ค่อย ๆ หาย
 ตน จางลงไปทุกที ตอนนั้นแหละจะอยกนยดหรือไมยดกอย
 ตอนนั้น ถ้ากตบรใจกันเป็นเพื่อนสนทนกันไคแล้วความรักจริง
 จงจะเกิดและไม้มแตกกันจนตาย พอบอกให้อย่างไคผู้ชาย
 เธอจะเชื่อหรือไมเชอกตามใจ พอไม่ต้องทุกซัดซกกับเธอๆ
 รับคนเดียวยิ่งกว่าไครๆ” ข้าพเจ้าเคยไคยินท่านตรัส
 เมื่อเวลาพล่าวน้องสาวจะแต่งงานว่า—“หมั้นแล้วกแต่งงาน
 พอไม่ชอบให้เขาตลกสาวพอไปเที่ยวพึดไปพึดมา และทรง
 ตั้งสอนว่า—“ผู้ชายนั้นไม่เหมือนกันทุกคน เพราะฉะนั้น

จะสอนอย่างไรก็ไม่ได้ ได้แต่ต้องไปเรียนเขาเอาเอง แล้ว
ทำอย่างไรก็ตาม ต้องให้เขารู้สึกว่าเขาได้เขามาอยู่ด้วยนั้น
ดีกว่าเขาอยู่คนเดียว”

ในเรื่องเสรีภาพที่ขอบพูดถึงกันนั้น ท่านทรงอธิบาย
ว่า— “อยู่ทศวรรษเราเอง คือ ๑. ไม่ทำความชั่ว เพราะจะต้อง
เก็บเป็นความดี ๒. ไม่เขียนจดหมายลับ ๓. ไม่มึน
เพราะต้องเหล่านทำให้เราตกอยู่ในอำนาจผู้อื่นได้ แล้ว
เวลานอนหลับก็นอนคิดแล้วให้ตรวจจิตตัวเองว่าตงแต่เข้ามา
จนวางหัวลงนอนนี้ เราได้ทำอะไรบ้าง และมีอะไรผิดบ้าง
ในเวลานี้ให้ถือเป็นบทเรียนและสัญญาใจว่าจะไม่ทำอีกให้ทุก
คน ข้าพเจ้ายังจำเรื่องแต่งตัวไม่เรียบร้อยได้ดี วันหนึ่ง
หญิงบรรดา ๑ น้องสาวข้าพเจ้าชวนให้ข้าพเจ้าและ
หญิงเหลือไปซื้อผ้าคาดเสื้อที่ห้างไวท์ฮอเวย์ ถนนเจริญกรุง
ทางไปรษณียากลางด้วยกันกับเธอ เราตอบว่าไม่ไปละ
ขเกยจแต่งตัว เพราะเดี๋ยวพอท่านทรงตั้งไว้ว่าจะไปไหน
ให้แต่งตัวให้เรียบร้อย อย่าให้ฝรั่งดูถูกได้ว่าพอเพียงดู
เป็นไพร่ไม่มีระเบียบ หญิงบรรดา ๑ บอกว่า ก็อย่าลง
จากรถกแล้วกัน เธอจะลงไปเลือกแล้วเอามาให้ดูที่รถ

แต่คนเดียว เราก็ก็นั่งแต่งตัวอยู่กับบ้านได้เลือกแต่ง
 ไปนั่งในรถ เมื่อมีคนขายของไม่ยอมให้เอาผ้ามาติดรถ
 หญิงบรรดา ๑ ก็มาติดเรา ๒ คนลงไปจนได้ว่าไม่มีใคร
 เห็นดอก พอกลับมาถึงวงกพอดได้เจ้พ่อก็ทรวงย่นอยู่ที่
 จอรถพอด แรกท่านกยมแย้มถามว่าไปไหนมาลูก ?
 เราหน้าเฉยๆพูดว่า ไปซื้อผ้าตัดเสื้อที่ไฉ่อาเวย์ แล้วย่อย ๆ
 เปิดประตูรถลงไป พอท่านเห็นว่าเราไม่ได้แต่งตัวเท่าที่
 พระพักตร์ทรงไปทันทศร็ดว่า — “ไปแต่งตัวเสียให้
 เรียบร้อยแล้วมาไปกับพ่อ” แล้วท่านก็ไปแต่งพระองค์
 เราก็ก็นั่งแต่งตัวด้วยหน้าอแต่ไม่กล้าเถียง ท่านไม่ตรัสอะไร
 ออกเลยจนชนงบนรถกนเรียบร้อยแล้ว ท่านก็ตรัสกับคน
 ขบริศคาเดียวว่า — “ไปห้างไฉ่อาเวย์” เรามองดูตากัน
 พุดไม่ออก รู้สึกอายคนขายของแทบเดินไม่ไหว

ได้เจ้พ่อก็ทรวงกวดขันเข้มงวดกับเราอย่างไรก็ตาม
 แต่ท่านประทานความสุขให้เราทุกอย่างที่เด็กจะพึงมีพึงได้
 บางวันได้เจ้ลงมาด้วยเย็น มองดูกับข้าวไม่อร่อยก็ตรัส
 ว่า — “ไปกินร้านเจ๊กกันเถอะ” ไปถึงแล้วใครอยาก
 กินอะไรก็สั่งเอง อิ่มแล้วเลยพาไปดูหนัง ถ้าหนังดกทรวง

ชวน บางทีเรากชวนท่าน เรามแบดมินตัน มีโกรเก
มการเตียงเพื่อนฝูงได้เล่นมอ เวลาวนประสงค์ท่านหรือ
วนเกิดเรากเตียงดกนสนุกสนานและมการเดินแปดก ๆ
ททรงคคให้เดินกนอยเล่นมอ บางทกเอาหนังสือเลกมาดท
บ้าน และจับดลากกนเบ้นคน เราไม่เคยรล็กเบอหนาย
ทอยกบพระองคทานเคยแมแต่นอย ฉะนน ถายงมชาตภพ
ดำหรับเราอยใน โลกใดกค ขอให้เราได้ไปเกิดเบ้นดก
เล็ดจพออกทุก ๆ ชาตไป แมจะทรงเบ้นเพยง - นายคค
และจนแ่่นจน.

ยามเฝ้าเห็นโลกล้วน	แสนสนุก
เป็นหนุ่มสาวก็หลงสุข	คำเช่า
กลางคนเริ่มเห็นทุกข์	สุขคู่ กันนอ
ตกแก่งรู้เคว่า	ล้วนอนิจจัง

พระนิพนธ์ทรงแต่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

ทรงถ่ายในกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕
เป็นพระรูปหลังสุด

คติธรรมในเวลาทุกข์

มนุษย์ที่เกิดมาในโลกนี้ ไม่มีผู้ใดจะหนีทุกข์สุขพ้นได้
ฉันใดก็คิด เสด็จพ่อผู้ซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยเห็นบาปของพระองค์
ท่านเลย ก็ยังต้องทรงอยู่ในอำนาจโลกธรรมคือหนีไม่พ้น
ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงคิดว่าเป็นเรื่องหนึ่งที่น่ารู้ว่าท่านทรงรับทุกข์
อย่างไร เพื่อผู้ที่จะต้องประสบทุกข์บ้าง บางเวลาจะได้คิด
เป็นเยี่ยงอย่าง ไม่ได้มีเจตนาจะเข่นชอนเพื่อเจ็บใจหรือคุม
แค้นอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เนื่องแต่มีการเปลี่ยนแปลง
การปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เหตุการณ์
ในชีวิตเราก็ต้องเปลี่ยนไปด้วยเป็นธรรมดา เมื่อเสด็จพ่อ
ได้ทรงรับการปลดปล่อยออกมาจากคุกซึ่งแล้วได้ ๓ วัน ก็ได้รับ
แจ้งจากทางการให้ไปรับเบย์บ้านาญซึ่งถูกตัดลงทันทีจาก
๓,๖๐๐ เป็น ๑,๕๐๐ บาท เราทุกคนต่างล้มตาโตไม่รู้จะทำ
อย่างไร มีเสด็จพ่อพระองค์เดียวที่ท่านสั่งได้ทันทีว่า —
“ตัดภายในลงให้มากจนพอกับเงิน” เราก็เอาหัวชนกัน
คิดตดทอนแต่ยแทบตาย เพราะเสด็จพ่อทรงมีแต่เงินเดือน

และเงินบาทพระราชทานในฐานะเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่และ
 ได้ทำการงานมามากปีละ ๓๐,๐๐๐ บาทเท่านั้นจริง ๆ ถ้าจะ
 พุดกันให้รู้เรื่องจะต้องอธิบายถึงเรื่องการเมืองของเจ้านาย
 ให้รู้ความจริงเสียก่อน เจ้านายที่เรียกกันความมั่งมื่น คอ
 พระองค์ที่ใครบรมกตกตทอดกันมาจากพระองค์หญิงที่
 ไม่ได้ทรงสมรส และการที่ไม่มีเจ้านายหญิงสมรสนั้นก็ไม่มี
 กฎหมายบังคับบออย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่เพียงไม่ใช่พระ-
 ราชนิยมของพระผู้ทรงเป็นหัวหน้าตระกูลเท่านั้น เพราะ
 ทรงเซดเรื่องสืบสันตวงศ์ เช่นเรื่องเจ้าฟ้าหมื่นเบญจนา
 คราวนั้นในพระมารดาได้ทมิพระองค์หญิงมาก มรดกก็
 ตกลงมาตามจำนวนพระองค์ที่อยุ่ข้างหลังก็เรียกจา
 มั่งมี บางพระองค์ท่านรับจ่านาหลุดเกิดเป็นผลประโยชน์
 มากขึ้นเพราะเวดากมี แต่รัฐบาลมิได้เคยเลี้ยงดูเจ้า เช่น
 ในประเทศพม่าเลย นอกจากถวายแต่พระเจ้าแผ่นดินพระ-
 มเหสีและเจ้าฟ้า ๒-๓ พระองค์เท่านั้น ส่วนเจ็ดเจ็ดพัน
 ทรงเป็นลูกองค์เดียวของขุนย้าไม่มีมรดกอันใดตกทอด
 นอกจากวงเก่าที่ด้ามยอด ซึ่งเป็นบ้านคุณชวดบิดาขุนย้า
 ถวายเป็นมรดก และวงหลานหลวงน ขุนย้ารับจ่านาหลุด

แต่เมื่อยังเป็นฉันทนามควาย และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงพระราชทานที่ล้อมรอบเป็นรางวัลที่ได้จตุมนทล
 ดำเรจ ได้ตั้งพ่อจูงทรงส่งพวกเราไว้ว่าอย่าขายใคร ให้
 เก็บไว้เป็นตัวอย่างว่าพ่อได้มาเพราะเหตอ ส่วนตัวคานัก
 และเรือนต่าง ๆ นน ดมเด็จพระพนปีหลวง ร. ๖ และ
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระ-
 องค์ดะครองและพวกลูกศิษย์ของได้ตั้งพ่อช่วยกันทำถวายเป็น
 คนละอย่างดองอย่าง เราจึงแดดเหมอนคนมกบเขาด้วย
 เมื่อพูดถึงรายได้อีกต้องพูดถึงรายจ่ายด้วยจึงจะได้
 ความจริงและยติธรรม เงินเดือนและรายได้อันประจำของ
 ได้ตั้งพ่อไม่ได้ขอยทวง เพราะได้ตั้งพ่อทรงให้หลวงอนุรักษ
 (จุล) กองบัญชาของกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้เก็บ ครั้น
 เขาจะได้อะไรมาดมิมอะไรบ้าง ทางกระทรวงส่งมาให้
 เป็นค่าด้วย และเงินเดือนคนในวงรวมทั้งค่าเล่าเรียนเด็ก ๆ
 ในวงด้วยเดือนละ ๒,๔๐๐ บาท ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดรวมทั้ง
 การเลี้ยงดูแขกและชอของช่วยการงานและทำบุญ เดือนละ
 ๘๐๐ บาท ในสมัยนั้นไม่มีเบयरบรอง เบยประชุม และ
 รถประจำตำแหน่ง เวลามีแขกเมืองใหญ่โตมา กระทรวง

ต่างประเทศก็ตั้งกระดาษแปลมาให้จดว่าจะทรงเคยด
 รับของอย่างไบบ้าง ตามธรรมเนียมดั่งเคยรับ
 เพียงราชทูตทุกสถานทูตก็มีได้เว้นแต่ละอาทิตย์ ผลที่ได้
 คือพวกเราต้องทำงานเก่งกันทุกคน ได้ดีพอทรงกระงาน
 ให้รับผิดชอบกันคนละแผนกเล่มขอ เมื่อตรัสบอกพระ
 ประสงค์แล้ว ท่านจะไม่มารบกวนอีกเลย เป็นแต่ถึงเวลา
 จวนแฉกจะมาท่านลงมาเดินดเค็ย ๑ รอบ แลวชนรถไปอน
 จนถึงเวลาจึงกลับมำดรงนาแดงพระองค์ ข้าพเจ้าคิดว่าท่าน
 คงจะให้เวลาเราเต็มที ไม่ต้องรอรถอนใหม่ รถยนต์นนม
 ๕ คัน รถตราจักร ร. ๕ พระราชทาน รถเนเปียร์ ร. ๖
 พระราชทาน รถเล็ก Wanderer ส้มแดงพระพันปีหลวง
 ร. ๖ พระราชทาน รถราชสีห์พระเจ้าเชียงใหม่ซอฝากไว้
 ให้ทรงใช้ ถ้าท่านมากรุงเทพ ฯ ท่านจึงจะใช้ มีรถเฟียต
 อีกคนหนงทซอเองโดยผอนสั่ง ที่ทรงใช้จริง ๆ เป็นประจำ
 มีรถตราจักรคนเดียว นอกจากนั้นก็เก็บไว้ในโรงโดยมาก
 ส่วนรถเนเปียร์ลงท่ายกถวายคนไป เพราะทนค้ำยาค่า
 นำนั้นไม่ไหว แรก ๆ ทรงว่ามหาดไทย ใคร ๆ ก็พากันว่า ๆ
 คราวนรวยตาย เขาว่ากันเพียงภาคเดียว เขายังรวย

นรวมหมดทุกทิศต้องรวนแน่ ๆ แต่เดี๋ยพอท่านตรัสกับ
 พวกเราว่า - “เชอคงจะโกรธว่าพอทำให้จน แต่พอคิด
 แลวงเงินมันไม่อยู่ ขอเลี้ยงมันอยู่ ถ้าพอหากินคนอื่นคือ
 เทศาเจ้าเมือง นายอำเภอเขาทำได้ งานมันก็เลย พอจึง
 คิดว่าเขาขอเลี้ยงไว้ให้เขาภรรยาลูกดีกว่า” ขาพเจ้าคิดว่า
 พระกศลอนนเองททำให้ชาวต่างประเทศนับถือ และพวกเรา
 ลูก ๆ ก็ยังไม่ถึงต้องคบเขาถึงขอทานใครกินแม่จะมกน้อย
 หลายคน เมื่อแรกเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ พวกได้ความเจ้า
 เพื่อไปประกันตาของเขา กล่าววว่าเจ้านายมเงินกันเป็นล้าน ๆ
 เดี๋ยพอมี ๑๑ ล้านเป็นเงินกว่าหกพระองค์ เราได้ร้องขอ
 ให้ตั้งศาลชำระ และยอมให้เบ็ดแบ่งกัทั่วโลกด้วย ขอ
 อย่างเดียวแต่ว่าภาพหนต้องให้ ให้ ถ้าเป็นเงินหรือของ
 แลวให้รับไป แต่ก็ไม่มีใครฟังจึงยังดากันเดินได้สบาย
 ตามทจริงแลวเดี๋ยพอเพงทรงชายน่าใช้หนี้ ๒๐,๐๐๐ บาท
 เมื่อก่อนذنพระชนม์ได้ ๒ เดือนเท่านั้น

ต่อจากได้รับการปลดปล่อยจากราชการแลว หมอ
 แนะนำให้ไปอยู่เดี่ยวชายทะเล คือ หิวหิน เราเห็นด้วยเพราะ
 กตวต้องรับฝรังโดยไม่มีเงิน จึงไปอยู่หิวหินเพียงไม่กี่

และพยายามปลุกฝึกกัน อยู่ได้ ๓ ปีในหลวงเสด็จยุโรป
 เสด็จพอจึงกราบบทวายบังคมลาไว้ว่า—จะไปอยู่บ๊อง เพราะ
 ต้องการความสงบและจะออกให้พ้นการเมือง ท่านตรัส
 กับเราว่า— “พอยังมีลูกศิษย์และเพื่อนฝูงมากทวพระราชนิ
 อาณาจักร เขาไม่มาหากัดเป็นอกตัญญู ถ้ามากจะถูกล่าว่า
 เป็นพวกเจ้า เราให้ดูเขาไม่ได้ก็อย่าให้ทุกข์เขา ไปเสีย
 ให้พ้นดีกว่า เราก็ดบายเขาก็ดบาย” เราจึงลี้ลี้ละบ้านเมือง
 ไปอยู่ในที่เงียบ แต่ผลที่ได้เริ่มต้นด้วยน้องชายทกระทรวง
 มหาศไทยขอไปเป็นนักเรียนของกระทรวง ถูกเรียกกลับ
 จากอังกฤษเพราะเกิดเป็นเจ้า เธอแหวะไปเฝ้าเสด็จพอที่บ๊อง
 ท่านตรัสว่า— “เธอต้องเข้าไปรายงานตัวแก่กระทรวง
 ถ้าเขาเอาไว้ในราชการก็ต้องอยู่ เพราะเราเกิดมาเป็นเจ้า
 ต้องให้ชีวิตแก่บ้านเมืองก่อน แต่ถบ้านเมืองไม่ต้องการ
 ก็อย่าคุกเขาลงชองาน จงไปซูดินกินหญ้า” เราอยู่ใน
 บ๊องต่อไปด้วยความสงบสุข ใช้ชีวิตในการอ่านเขียนและ
 เที่ยวนหาความรู้ในทต่าง ๆ ด้วยเงินมีซึ่งถกตดเมื่อ ร. ๗
 เศรษฐกิจตกต่ำเป็นปีละ ๖,๐๐๐ บาท แดวันหนึ่งเรากำลัง
 ลงเรือข้ามทะเลจากบ๊องมาเมืองไทร เพราะคนกุ่มะหะหมุด

เชิญไปกินกลางวันได้พบกับคุณมังกร ดำเนินในเรือข้าม
 ฟาก เชอทูตเค็จพ่อว่า— “ข้าพระพุทธเจ้าอยากเชิญได้จ
 กัดบกรุงเทพฯ เพราะมีคนแนะนำสภาวาให้ตัดเงินเจ้านาย
 ที่ไปอยู่ต่างประเทศ เว้นแต่กรมพระนครสวรรค์เพราะเขา
 ให้ท่านไป ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่าฝ่าพระบาทไม่ใช่เจ้านายที่
 ทรงมั่งมี จึงไม่อยากเห็นทรงลำบากในเวลาทรงพระชรา
 แลว เวลานนพระชันษาได้เจ็ดพ่อ ๗๘ ปี ท่านพระพักตร์แดง
 ยดพระองค์ตรง แลวตรัสว่า— “ขอบใจคุณมาก แต่
 กรมดำรงขอไม่ได้ด้วยเงิน ถ้าจะให้คุกเข่าลงเพื่อเงินแล้ว
 เป็นอันไม่กดับ” ทรงหันมาทบบข้าพเจ้าตรัสถามว่า—
 “อดตายกับพ่อไหมลูก” ข้าพเจ้าทูลตอบว่า “ตกดง”
 แลวกทรงปราศรัยกับคุณมังกรต่อไปว่า— “ฉันมีมากก
 ใช้นาก มั่นอยกใช้นอย อายกกงปานนแล้ว เหตุใดจะ
 เอาวนเหลอข้างหนออก ๒-๓ วันมาดบวันข้างหลังที่ไต่ทำ
 มาแล้วได้ยแล้ว” ต่อมาไม่ช้าพวกเราทุกคนก็ถูกตัดเงิน
 หมดเลย แม่เงินเบยหวดทในหลวงประทานเพียงบดะ
 ๘๐ บาท ได้เจ็ดพ่อคงเหลอแต่เบยบานาญเดือนละ ๘๖๐ บาท
 อย่างเดียวๆ จริงๆ เรากดงมอปลูกฝึกปลูกคอกไม้ขาย

ค่อยไปและลดการใช้จ่ายลงอีกเท่าที่จะอยู่ได้ ถ้าจะเล่า
 ถึงการใช้จ่ายเวลานักเห็นจะต้องแต่งเรื่องเศรษฐกิจได้
 เล่มหนึ่ง อย่างไรก็ตามความจนไม่เอาชนะน้ำใจอันมั่นคง
 ของเราได้ เราทุกคนเป็นสุขใจอย่างประหลาดที่อยู่ได้
 เช่นนั้น วันหนึ่งเจ้พ้อท่านเจ้ดจไปพบหนึ่งสอขายทราย
 ขายหนึ่งสอเล่มหนึ่งราคา ๘ เหรียญ ท่านอยากทรงแต่เห็น
 ว่าแพงเกินไป ก็นับเปิดๆ ทอดพระเนตร แลดูผู้ขายเข้า
 ใจพูดว่า—“เอาไปก่อนเถอะ จะใช้เงินเมื่อไรก็ได้” ท่าน
 ก็เขามาตรัสบอกหญิงเหลื่อมเก็บเงินว่า—“แหมมันเชียว
 เธอเอาไปใช้มันเสียทีนะ” เวลานี้กำลังจะสิ้นเดือน
 หญิงเหลื่อมก็หัวเสียบนอกออกไปว่า—“ดี ไม่กินอะไร กิน
 หนึ่งสอแทน” ท่านทำไม่ได้ยินแล้วเจ้ดจออกไปจากห้อง
 ดักครู่ใหญ่ๆ เจ้ดจกลับเขามาตรัสว่า—“จะเอายังไงกับพ่อ
 สุรา นารี พาส กพาบตร ซึ่งผู้ชายน้อยนักจะรอดพ้น
 มาได้ พ่อก็ไม่มียศ มีแต่หนึ่งสอเท่านั้นที่เป็นความสุข จะ
 เอาอย่างไรเล่า” เราทั้งสองก็ออกไปเขียนหนึ่งสอต่อ
 หญิงเหลื่อมเขาถูกชนคนเงินในถนนก็ได้ ๑๒ เหรียญ เขา
 ก็เอาออกไปส่งถวายถวายมขอได้อีกเล่มหนึ่ง ท่านก็ทรง

พระสรวลไม่ว่าอะไร ตามธรรมดาไม่ทรงเก็บเงินเอง ขอ
มีติดกระเป๋าเพียง ๑ เหรียญเพื่อรูดเสียจะได้กลับบ้านได้
เท่านั้น

เคราะห์กรรมของเรายังไม่หมด เกิดสงครามโลก
ครั้งที่ ๒ และญี่ปุ่นได้ครองบินงอยู่กับเรา ๑๐ เดือน วันหนึ่ง
เขาเรียกให้ส่งหลักทรัพย์สินสมบัติที่เกี่ยวของกับศัตรู เราก
ส่งใบรับของที่ฝากไว้ในแบงก์ฮอนดะ ๒-๓ หีบ ขอายัดไว้
ว่าเรายังไม่ต้องการ ญี่ปุ่นแทงท้ายใบรับมาว่า “รับโดย
กองทัพญี่ปุ่น” เรากลับมานอนแผ่ไปหลายวัน นึกถึงตุ้มหู
แหวน ๆ และเครื่องแต่งตัวของแม่ ทำให้ใจเศร้า ซ้ำพเจ้า
บ่นว่า “แม่จะนึกอย่างไรเลยแรงอุตด่าให้เก็บไว้ดูมาแต่เล็ก
แต่น้อย” ท่านตอบว่า- “เฮายังไง มันอยู่กับเรามาเป็น
นาน นึกว่าปล่อยให้มันไปเที่ยวบ้างก็แล้วกัน” และมันก็ยัง
ไปเที่ยวอยู่จนบัดนี้ ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เราได้กลับ
มาบ้านได้ เพราะญี่ปุ่นไปรบมาด้วยเล็ดจพ้อประจวบโรค
พระหทัยพิการ และหมอดิๆติดคุกหมด เณิณชายพิศษฐ
ทำงานติดต่อกับญี่ปุ่นอยู่ใน Liaison Office หน้าทหารการ
เธอจึงขอให้ไปรับพ่อเธอกลับมา นายทหารญี่ปุ่นคนนั้นคอ

นายร้อยโทชดา เข้มงวดกวอดชนจนเกือบจะไม่ได้กลับมา
 ครนมาถึงดินแดนไทยเข้าจริง กลับพบนายตำรวจภูธรของ
 เราเองกวอดชนเราลงไปอีก ชาวของถูกคนกระจุยกระจาย
 ที่สระเตา พอถึงทางแยกไปหาดใหญ่ก็พบรถนายตำรวจเต็ม
 รถจอดคอยอยู่ คนหนึ่งรูปร่างใหญ่ชาวตาโต ๆ ออกมายืน
 ท้าวเขวตะโกนว่า “ผู้บังคับการให้กรมพระยาตำรวจไป
 รายงานตวจทจหวดเคยวณ” นายชูดาก็ไม่ไปจะดั่งโทรเลข
 ที่หาดใหญ่ก่อน ยุ่งกันอยู่นานลงท้ายรถนายตำรวจเขากว
 นำหน้าไปดั่งขดถึงดั่งขดาคำพอดี เราตรงไปบ้านผู้บังคับ
 การตำรวจตามคำสั่ง แต่ไม่มีใครลงมาพบ นายชูดาก็ไป
 เจริจากนข้างบ้าน ๒-๓ คา แลวกพาเรามาถึงเรือวดยกดับ
 กรุงเทพฯ รุ่งขึ้นเช้าในเรือวดยได้จพอทรงเบ็กบานที่ได
 บรรทมพักในเรือทคนเคยมาแล้ว แม้จะมีคนดะกตรอยตาม
 ออกมาด้วยเข้าบนดาดฟ้าและตรัดกับเราว่า “เดี่ยคาย
 จริง ๆ ทตำรวจภูธรซงพอดตงมาเอง ไม่เอาเขากรงเมอคนน
 ถ้าเขาเบ็ดประตกรงพอจะคดงานเข้าไปโดยภาคภูมิใจ เพราะ
 นแหละคอรางวดสูงดัดทพอได้รับ ไม่ใช่ยศใช้ตรา ดุช,
 พนองพอมเป็นหลายองค์ ทำไมเขาไม่ถูกจับถูกลงโทษ ก

เพราะเขาไม่ได้ทำอะไรให้บ้านเมือง เมื่อบ้านเมืองมกยพอ
 จะเป็นสุขได้อย่างไรเล่า” แม้โรคพระหทัยพิการก็ไม่เคย
 ทรงเป็นมาแต่ก่อนเลย เพิ่งจะเป็นเมื่อยบุนชนเมืองไทยนั้น
 เอง เด็ดจพอตรัดเล่มขอว่า— “รางวัลสูงส่งอยู่ที่คนความ
 ชั่วไม่พบในตัวเราเอง การติการชมเป็นเรื่องของคนอื่น
 เขาจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็น
 ของเขาเอง ” ครนกลบมาถึงบ้าน ทรงเบิกบานสบาย
 เป็นอันมาก จนวนหนึ่งพายเรือเมื่อน้ำท่วม เข้าไปวัด
 พระแก้วเกิดทอดพระเนตรเห็นนายทหารญบุนย่นอยู่ ๒ คน
 ทหารานหยาดฟ้า ท่านหันมาถามข้าพเจ้าว่า— “นั่นใคร
 เอาหมวกญบุนมาได้ ? ” ข้าพเจ้าแกดงพูดไปเรองตก
 ตรงข้ามเลย ท่านก็ไม่ฟังกลบตรัดซ้ำอกว่า— “พ่ถามว่า
 ใครเอาหมวกญบุนมาได้ ? ” ข้าพเจ้ากจาทองทูลว่า—
 “ กญบุนเอง ” เทานนทานรู้ล็กชนมาทนทความญบุนอย
 ในบ้านในเมืองแถวกเลยจนกรวคน โนนคนนไปตลอดทาง
 แถวนนมากทรงบ่นแถว่าอยากตายไม่มีอะไรดจะคอยดู

แล้วไม่ค่อยเอาพระทัยใส่แก่การรักษาพระองค์ ไม่มีเตือน
ว่าจะต้องทำอะไรเวลาไรอย่างแต่ก่อนๆ ถึงวันที่ ๑ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็บรรทมหลับไม่ตื่นจริงๆ

หมอ กอชดึก บอกว่าพระหทัยหยุดเฉยๆ และพระสติ
บัญญัติขนาดคนอายุ ๖๐ แต่พระชันษาท่าน ๘๑ ปี กาย
ก็จิตแก่กว่ากันถึง ๒๐ ปี จึงไม่อ่อนไปตามกัน เดี๋ยวพอ
ยังทรงทำอะไรได้แม่นยำ ไม่มีหลงเดือนเลยสักอย่างเดียว
เคยทรงเล่าว่า— ในเวลาท่านทรงเป็นนายทหารประจำอยู่
ในพระราชวังหลวงนั้น เจ้าพเจ้านองรุ่นเดียวกันมักจะมา
ประทับคุยอยู่ใกล้ๆ ประตูวัง เห็นคนเข้าออกเฝ้าแน่น
อยู่เสมอจึงทรงคิดกันว่าจะต้องความรู้คนดีสักทีแล้วทรง
จัดชอคน ๔ คน คือ

๑. ท่านขวัญโต (สมเด็จพระพุทธอาจารย์)
๒. พระพุทธชยอดิพา
๓. จำไม่ได้ว่าใคร
๔. อินากพระโขนง

ให้คนคอยถามทุกคนเข้าออกประตูว่าใน ๔ คน^{๕๖๖}รู้จักใคร
บ้าง? อีนาทพระโขนงชนะ! ทำให้คิดว่าอีกสัก ๑๐๐ ปี
ข้างหน้าใครจะอยู่ในเมืองไทยในฐานะเช่นไร? ส่วน
เสด็จพ่อของข้าพเจ้าน้อยอย่างน้อยก็คงจะได้เสด็จอยู่ใน
พระนามว่า-พระบิดาประวัติศาสตร์-ดอกกระมัง

สัตว์ทั้งหลายเอ๋ย ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย
ด้วยกันหมดทั้ง^{๕๗}สัตว์ จงเป็นสุขๆ เกิด อย่าได้มีเวรกรรม
ซึ่งกันและกันเลย.

สารุ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ทำพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุญยศิริพันธ์ เจ้าของ
ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๐๕